

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΟ
ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΑΚΟΣ

A.M. 291

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΛΕΤΣΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική διατριβή εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών «Οικονομική ανάλυση και πολιτική» του τμήματος Οικονομικών Επιστημών του πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Μιχάλη Χλέτσο τόσο για τις πολύτιμες γνώσεις και εμπειρίες που μου μετέδωσε, την άψογη συνεργασία και καθοδήγηση για την συγγραφή και ολοκλήρωση της εργασίας, όσο και για την εκτίμηση και εμπιστοσύνη που μου έδειξε.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	3
Εισαγωγή.....	4
Κεφάλαιο 1.....	5
1. Βιβλιογραφική επισκόπηση.....	5
1.1 Οριοθέτηση της έννοιας της παραοικονομίας.....	5
1.1.1 Ορισμός της παραοικονομίας.....	5
1.2 Μέθοδοι εκτίμησης της παραοικονομίας.....	8
1.2.1 Άμεσοι μέθοδοι.....	8
1.2.2 Έμμεσοι μέθοδοι.....	10
1.2.3 Στατιστικοί μέθοδοι-μοντέλα.....	17
1.3 Αιτίες και επιπτώσεις της παραοικονομίας.....	19
1.3.1 Αιτίες.....	19
1.3.2 Επιπτώσεις.....	23
Κεφάλαιο 2.....	26
2. Οικονομετρική ανάλυση.....	26
2.1 Δεδομένα.....	26
2.1.1 Μέση ετήσια τάση παραοικονομίας και απασχόλησης και η συσχέτισή τους.....	31
2.2 Μεθοδολογία.....	33
2.3 Αποτελέσματα.....	38
Κεφάλαιο 3.....	40
3. Συμπεράσματα.....	40
3.1 Αντί λόγου.....	41
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	43
Παράρτημα.....	47

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στο εκτεταμένο και σύνθετο φαινόμενο της ανεπίσημης οικονομίας του οποίου οι διαστάσεις εμφανίζονται ανησυχητικές και αποτελεί ένα μείζον θέμα ανάλυσης σε βάθος. Ο κύριος λόγος εκπόνησης αυτής της εργασίας είναι να γίνει καλύτερα αντιληπτό πως ο ρόλος της παραοικονομίας σηματοδοτεί μια σειρά μεταβολών σε πολλούς μακροοικονομικούς δείκτες και όχι μόνο, γεγονός το οποίο απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και άμεση αντιμετώπιση. Διερευνούμε εμπειρικά τη σχέση του άτυπου τομέα με το επίπεδο απασχόλησης και χρησιμοποιούμε τη μέθοδο των βοηθητικών μεταβλητών για την καταπολέμηση πιθανής ενδογένειας. Τα εμπειρικά αποτελέσματα εμφανίζουν μια σταθερά αρνητική σχέση συμβαδίζοντας με τη διεθνή βιβλιογραφία. Στο τέλος του κειμένου παρουσιάζονται τρόποι και πολιτικές για μελλοντική εφαρμογή, με στόχο την καταπολέμηση ή τον περιορισμό της παραοικονομίας.

Σημαντικοί όροι-λέξεις κλειδιά: παραοικονομία, φοροδιαφυγή, φορολογία, απασχόληση, παράνομες δραστηριότητες, πολιτικές, αδήλωτη εργασία

Εισαγωγή

Η παραοικονομία είναι ένα ιδιαίτερο εκτεταμένο φαινόμενο αφού αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων πολιτικών, οικονομολόγων, επιστημόνων αλλά και ενός απλού μέσου πολίτη οι οποίοι συμφωνούν (συγκλίνουν) ότι έχει προσλάβει τεράστιες διαστάσεις σε ολόκληρο τον κόσμο. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ένα επίκαιρο θέμα και έχει βάλει-θέσει γερά τις βάσεις του εδώ και πολλές δεκαετίες. Παρόλα αυτά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 άρχισε να παρατηρείται ένα διεθνώς έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη του φαινομένου αυτού κυρίως εξαιτίας του μεγέθους και της διαχρονικής εξέλιξής του, με τις κυβερνήσεις όλων των χωρών του κόσμου να εμφανίζονται ιδιαίτερα ανήσυχες. Η ανησυχία αυτή επικεντρώνεται κυρίως γύρω από τις αιτίες και τις συνέπειες (είτε θετικές είτε αρνητικές για την κοινωνική και οικονομική ζωή των ατόμων της χώρας) που διέπουν το πολύπλοκο αυτό φαινόμενο αφού παρά τις αρκετές μελέτες που υπάρχουν, το θέμα παραμένει σχετικά αδιευκρίνιστο και δεν έχει γίνει πλήρως κατανοητός ο λόγος ύπαρξης και ο τρόπος λειτουργίας του. Η καταπολέμηση της παραοικονομίας, της φοροδιαφυγής και της άτυπης εργασίας αποτελεί βασικό στόχο των κυβερνήσεων, ωστόσο είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε το εκάστοτε μέγεθός της για την καλύτερη αντιμετώπιση της. Όμως ο ανεπίσημος τομέας ταυτόχρονα συνδέεται με πολλούς μακροοικονομικούς δείκτες, όπως η απασχόληση¹, καθώς έχει άμεσο ή έμμεσο αντίκτυπο σε αυτούς. Συγκεκριμένα το επίπεδο απασχόλησης και οι τάσεις στην αγορά εργασίας συνήθως ακολουθούν την αντίστοιχη οικονομική δραστηριότητα αλλά και τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν στην αγορά. Έτσι οποιαδήποτε μεταβολή στον άτυπο τομέα επηρεάζει σημαντικά τους εκάστοτε δείκτες με αποτέλεσμα την «αναγκαία» προσαρμογή τους στα δεδομένα που επικρατούν. Έτσι το διαχρονικά διαρθρωτικό πρόβλημα της παραοικονομίας και το μέγεθός της πρέπει να μελετάται εξονυχιστικά και στο βαθμό που είναι υλοποιήσιμο καθώς διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη χάραξη δημοσιονομικών και όχι μόνο πολιτικών.

Στην παρούσα εργασία, στην πρώτη ενότητα επιχειρείται η εννοιολογική οριοθέτηση της παραοικονομίας, ο τρόπος με τον οποίο μπορεί να μετρηθεί ο άτυπος τομέας, η περιγραφή των αιτιών της, καθώς και οι συνέπειες που προκύπτουν με

¹ Ανεργία, πληθωρισμός, φορολογία, ρυθμός ανάπτυξης

² Στον παρακάτω πίνακα 1 εμφανίζεται ο διαχωρισμός και οι τομείς της παραοικονομίας.

βάση τη διεθνή βιβλιογραφία. Στη συνέχεια στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η πηγή άντλησης των δεδομένων, η εμπειρική ανάλυση, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε καθώς και τα αποτελέσματα του εμπειρικού μέρους. Τέλος, στην τρίτη ενότητα εμφανίζονται τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας, ενώ παράλληλα επισημαίνονται θέματα προς διερεύνηση σε μελλοντικό χρόνο. Στο τέλος του κειμένου υπάρχει το σχετικό παράρτημα με το σύνολο των χωρών.

1. Βιβλιογραφική Επισκόπηση

1.1 Οριοθέτηση της έννοιας της παραοικονομίας

1.1.1 Ορισμός της παραοικονομίας

Ο ορισμός της παραοικονομίας μονοπωλούσε και συνεχίζει να μονοπωλεί το ενδιαφέρον χιλιάδων ερευνητών. Είναι φανερό ότι υπάρχουν αρκετοί ορισμοί της παραοικονομίας σε «κοινή χρήση» εξυπηρετώντας ο καθένας συγκεκριμένους σκοπούς. Συγκεκριμένα οι δημόσιοι φορείς ενδιαφέρονται φυσικά περισσότερο για τις πωλήσεις ή τα εισοδήματα που δεν αναφέρονται για φορολογικούς ή ρυθμιστικούς σκοπούς, ενώ οι στατιστικολόγοι ανησυχούν περισσότερο για τις οικονομικές δραστηριότητες που ανήκουν, αλλά δεν καταγράφονται στις επίσημες εκτιμήσεις του ΑΕΠ (Lippert and Walker 1997, p.5). Βέβαια έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες καθορισμού της παραοικονομίας ωστόσο δεν έχει ούτε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό αλλά ούτε και ένα κοινό όνομα, όπως τονίζει και ο Mogensen (1995, p.5), αφού η άτυπη οικονομία αναπτύσσεται συνέχεια και προσαρμόζεται σε μεταβολές των φόρων, κυρώσεων κτλ. Αντ' αυτού χρησιμοποιούνται πληθώρα ονομασιών όπως “black”, “hidden”, “informal”, “illegal”, “unreported”, “underground”, “unrecorded”, “undeclared”, “shadow” . Ένας κοινά χρησιμοποιούμενος ορισμός αναφέρει ότι η παραοικονομία είναι οι επί του παρόντος μη καταχωρημένες οικονομικές δραστηριότητες που συμβάλλουν στο επίσημα υπολογισμένο ακαθάριστο εθνικό προϊόν. Ο Smith (1994, p.18) υποστηρίζει ότι ο όρος βασίζεται στην αγορά παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, νόμιμη ή παράνομη, η οποία διαφεύγει από τον εντοπισμό στις επίσημες εκτιμήσεις του ΑΕΠ. Από την άλλη μεριά οι Fleming,

Roman and Farrell (2000) διευκρινίζουν ότι υπάρχουν δύο τρόποι ορισμού της παραοικονομίας. Ο ένας υποστηρίζει ότι η παραοικονομία είναι μία μη καταγεγραμμένη οικονομική δραστηριότητα (definitional) και ο δεύτερος την ορίζει από την πλευρά του χαρακτηριστικού συμπεριφοράς (behavioral). Και οι δύο προσεγγίσεις χωρίζουν την παραοικονομία σε τέσσερις τομείς (criminal, irregular, household και informal).² Ωστόσο οι διαφορές μεταξύ τους είναι πολύ μικρές και στην ουσία σχετίζονται με το ποια μέθοδος χρησιμοποιείται για την εκτίμηση της παραοικονομίας, η «περιγραφική» ή η «συμπεριφοράς». Βέβαια υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός μελετών οι οποίες προσπάθησαν να προσεγγίσουν σε έναν «καλό βαθμό» τον ορισμό για την παραοικονομία όπως των Schneider και Enste (2004, 2013), των Schneider, Buehn και Montenegro (2010), των Schneider, Raczkowski και Mroz (2015). Οι μελέτες αυτές με τον όρο παραοικονομία περιλαμβάνουν όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες που κανονικά θα πρέπει να προστεθούν στον λογαριασμό του εθνικού προϊόντος αλλά δεν αποτελούν μέρος αυτού για ορισμένες αιτίες όπως η αποφυγή πληρωμής φόρων, κοινωνικών ασφαλιστικών εισφορών, η αποφυγή συμμόρφωσης σε νομικές απαιτήσεις που αφορούν τους μισθούς, την ασφάλεια και την ποιότητα των υπηρεσιών ή ακόμα και για την αποφυγή ορισμένων διοικητικών διαδικασιών λόγω χάρη την συμπλήρωση στατιστικών ερωτηματολογίων ή διάφορες τέτοιες μορφές. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ένας έλληνας συγγραφέας, ο Katsios (2015) καθώς και η Fialova (2010)³ επισημαίνοντας ότι η παραοικονομία καλύπτει την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που είναι νόμιμη από την φύση της αλλά δε δηλώνεται σκόπιμα στις αρχές. Επιπροσθέτως, μια άλλη προσέγγιση της παραοικονομίας επικεντρώνεται κυρίως γύρω από το θέμα της αδήλωτης εργασίας. Συγκεκριμένα οι Williams and Renooy (2013) διευκρινίζουν ότι η αδήλωτη εργασία είναι κάθε πληρωμένη δραστηριότητα που είναι νόμιμη ως προς την φύση της αλλά δεν έχει δηλωθεί στις δημόσιες αρχές, λαμβάνοντας υπόψη το ρυθμιστικό σύστημα των κρατών μελών. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσονται τρεις κατηγορίες αδήλωτης εργασίας, i) η αδήλωτη εργασία στο πλαίσιο της επίσημης ή άτυπης επιχείρησης ii) η αδήλωτη εργασία για λογαριασμό μιας επιχείρησης ή άλλου πελάτη, όπως ένα νοικοκυριό, που εντάσσεται με παρόμοιο τρόπο στην αυτοαπασχόληση και iii) η

² Στον παρακάτω πίνακα 1 εμφανίζεται ο διαχωρισμός και οι τομείς της παραοικονομίας.

³ Ακολουθεί τον ορισμό που χρησιμοποιεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2004), ο ΟΟΣΑ (2004) και έρευνες συγγραφέων όπως του Schneider (2004)

αδήλωτη εργασία αυτοαπασχόλησης όπου παρέχονται αγαθά και υπηρεσίες σε καταναλωτές που είναι γείτονες, φίλοι κτλ. Οι περισσότεροι ορισμοί που έχουν δοθεί για την παραοικονομία βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στον ορισμό τον οποίο έχει υιοθετήσει ο Schneider⁴. Γενικότερα όποια ερμηνεία και να υιοθετηθεί το πρόβλημα της κατανόησης του φαινομένου παραμένει και ένας κοινός αποδεκτός ορισμός της παραοικονομίας είναι δύσκολο να καθοριστεί παρά τις πολλές προσπάθειες που έχουν γίνει και η συνεχόμενη μελέτη του φαινομένου είναι επιτακτική.

Πίνακας 1: Κατηγοριοποίηση των τύπων παράνομων οικονομικών δραστηριοτήτων

Είδος δραστηριότητας	Χρηματικές συναλλαγές		Μη χρηματικές συναλλαγές	
Παράνομες δραστηριότητες	Εμπόριο κλεμμένων αγαθών, εμπόριο και παραγωγή ναρκωτικών, εμπόριο λαθραίων και νοθεία, τζόγος		Ανταλλαγές: ναρκωτικών, κλεμμένων αγαθών, λαθραίων κτλ., παραγωγή ή καλλιέργεια ναρκωτικών για ίδια χρήση, κλοπή για ίδια χρήση	
	Φοροδιαφυγή	Φοροαποφυγή	Φοροδιαφυγή	Φοροαποφυγή
Νόμιμες δραστηριότητες	Αδήλωτο εισόδημα από αυτοαπασχόληση, ημερομίσθια, μισθοί και περουσικά στοιχεία από αδήλωτη εργασία που σχετίζεται με τις νόμιμες υπηρεσίες και αγαθά	Εκπτώσεις προς εργαζομένους, πρόσθετες παροχές	Ανταλλαγές νόμιμων υπηρεσιών και αγαθών	Όλες οι εργασίες «κάντο μόνος σου», «do it yourself» και η αλληλοβοήθεια

Πηγή: Schneider (2012)

⁴ Έχει εκπονήσει αρκετές μελέτες γεγονός ότι διατηρεί την ορολογία του όρου παραοικονομίας. Άρα οι περισσότεροι βασίζονται σε οποιαδήποτε από όσες έχει αναλύσει, Schneider (2000, 2004, 2013)

1.2 Μέθοδοι εκτίμησης της παραοικονομίας

Υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις μέτρησης της παραοικονομίας. Σύμφωνα με τους Alderslade, Talmage, and Freeman (2006), Schneider (2002), Schneider και Enste (2013) μία από τις περισσότερο χρησιμοποιούμενες είναι οι εξής:

1.2.1 Άμεσοι μέθοδοι

Είναι κυρίως προσεγγίσεις σε μικρο επίπεδο. Αποτελούνται από σχεδιασμένες έρευνες οι οποίες βασίζονται στις εθελοντικές απαντήσεις και στους φορολογικούς ελέγχους. Το βασικό πλεονέκτημα αυτής της μεθόδου είναι οι λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τη δομή της άτυπης οικονομίας, αλλά τα αποτελέσματα από αυτές τις έρευνες είναι πολύ ευαίσθητα στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το ερωτηματολόγιο. Βέβαια υπάρχουν και σημαντικά μειονεκτήματα της μεθόδου αυτής. Συγκεκριμένα είναι δύσκολο να εκτιμηθεί η άνοδος της αδήλωτης εργασίας από ένα άμεσο ερωτηματολόγιο. Οι περισσότερες συνεντεύξεις διστάζουν να ομολογήσουν μια «δόλια» συμπεριφορά και πολλές φορές οι απαντήσεις είναι σπάνια αξιόπιστες, έτσι είναι δύσκολο από αυτόν τον τύπο απαντήσεων να υπολογιστεί μια πραγματική εκτίμηση. Το δεύτερο μειονέκτημα είναι ότι οδηγεί σε εκτιμητές σημείων δηλαδή δεν μπορεί να εντοπίσει όλες τις παράτυπες δραστηριότητες και έτσι οι εκτιμητές θα θεωρηθούν αδύναμοι (αφού δεν θα μπορούν να παρέχουν εκτιμήσεις για την ανάπτυξη της παραοικονομίας σε ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα). Επίσης χρησιμοποιώντας δεδομένα για φορολογικό έλεγχο είναι ισοδύναμα με την χρήση ενός ενδεχομένως μεροληπτικού δείγματος του πληθυσμού. Ακόμη, οι εκτιμήσεις που βασίζονται σε αυτή τη μέθοδο αντανακλούν το τμήμα της μαύρης οικονομίας το οποίο εντοπίστηκε από τις αρχές και γενικά μπορεί να είναι πιθανό να είναι μόνο ένα μέρος των κρυφών εισοδημάτων. Μελέτες όπως εκείνη του Williams (2006)⁵ ο οποίος προσπάθησε να εφαρμόσει την μέθοδο αυτήν για την μέτρηση της παραοικονομίας στο Ηνωμένο Βασίλειο στον τομέα των επιχειρήσεων (τον ονομάζει SBS, small business services) για την περίοδο 2004/2005 αποτελούμενη από 7505 μικρές επιχειρήσεις κατέληξε στο συμπέρασμα ότι περίπου το 14 τοις εκατό των

⁵ Βλέπε επίσης Frey και Weck (1983)

μικρών επιχειρήσεων του Ηνωμένου Βασιλείου αναφέρουν ότι επηρεάζονται αρνητικά από την παραοικονομία, ενώ το μέσο μέγεθος των παράνομων εργασιών εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύει το 8% του εμπορίου στον τομέα τους και με τις περισσότερες νέες επιχειρήσεις και περιφέρειες να επηρεάζονται περισσότερο. Επίσης μια άλλη σημαντική μελέτη που εκπονήθηκε από τους Putnins και Sauka (2015) οι οποίοι απευθύνθηκαν στους μάνατζερ των επιχειρήσεων και με τη χρήση εξειδικευμένων ερωτηματολογίων προσπάθησαν να εντοπίσουν το μέγεθος της παραοικονομίας σε τρεις χώρες που είναι νέα μέλη της Ευρώπης (Λετονία, Λιθουανία και Εσθονία). Χρησιμοποίησαν survey δεδομένα (απευθυνόμενοι κυρίως με εξειδικευμένα ερωτηματολόγια στα άτομα ώστε να εντοπίσουν καλύτερα τα αληθινά αποτελέσματα για το μέγεθος της παραοικονομίας) βασιζόμενοι στους μάνατζερ των επιχειρήσεων οι οποίοι είναι οι καταλληλότεροι αφού γνωρίζουν τα εισοδήματα και τους μισθούς της παραοικονομίας καλύτερα από όλους τους άλλους σε τρεις χώρες νέα μέλη της Ευρώπης: Λετονία, Λιθουανία, Εσθονία.⁶ Τα αποτελέσματα στα οποία καταλήγουν δείχνουν είναι ότι τόσο οι ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις, οι οποίες είναι δυσαρεστημένες με το φορολογικό σύστημα ή την κυβέρνηση, όσο και οι νεοεισερχόμενες επιχειρήσεις τείνουν να ασκούν μεγάλη παράνομη δραστηριότητα. Επιπλέον η μέτρηση της παραοικονομίας απασχόλησε και τον Hazans (2011) ο οποίος ασχολήθηκε με την παράνομη απασχόληση ως κύρια εργασία σε 30 Ευρωπαϊκές χώρες. Βασιζόμενος σε δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την περίοδο 2004-2009 εστίασε κυρίως σε εργαζόμενους χωρίς συμβόλαια αλλά και σε αυτοαπασχολούμενους αναλύοντας ταυτόχρονα τους προσδιοριστικούς παράγοντες της εργασίας των ατόμων χωρίς συμβόλαιο, τονίζοντας το ρόλο του εκπαιδευτικού επιπέδου, την ηλικία και το μεταναστευτικό υπόβαθρο. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν δείχνουν ότι υπάρχουν σημαντικές διακυμάνσεις της παραοικονομίας σε όλες τις χώρες της Ευρώπης εκτός από ορισμένες. Επισημαίνουν ταυτόχρονα ότι το μέγεθος της εξαρτάται από τις δεξιότητες των ατόμων (οι οποίες αποτυπώνονται κυρίως με το επάγγελμα ή το εκπαιδευτικό επίπεδο), την ηλικία αλλά και τα προβλήματα υγείας, στοιχεία τα οποία ωθούν τους ανθρώπους στον ανεπίσημο τομέα. Τέλος διευκρινίζει και έναν ακόμη παράγοντα που παίζει ιδιαίτερο ρόλο,

⁶ Ο λόγος επιλογής των χωρών είναι διότι ιστορικά έχουν μεγάλους δείκτες παραοικονομίας αλλά και επειδή είναι νέα «μέλη» γεγονός που ιστορικά επίσης, έχει δείξει ότι οι μικρότεροι και ανίσχυροι οδηγούνται περισσότερο σε παράνομες δραστηριότητες

αυτόν της μετανάστευσης. Τα άτομα αυτά οδηγούνται στον άτυπο τομέα είτε λόγω κοινωνικών διακρίσεων είτε ακόμα ότι δεν γνωρίζουν την γλώσσα της δεδομένης χώρας έχοντας σαν μόνιμη διεξοδό εξασφάλισης εργασίας τον ανεπίσημο τομέα.

Οι Schneider (2012), Schneider και Buehn (2013), Bruno και Schneider (2000), κ.ά.⁷ παρέχουν πληροφορίες για τις έμμεσες μεθόδους παρουσιάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους:

1.2.2 Έμμεσες μέθοδοι

Είναι κυρίως μακροοικονομικές προσεγγίσεις οι οποίες χρησιμοποιούν διάφορους οικονομικούς και άλλους δείκτες που περιέχουν πληροφορίες σχετικά με την ανάπτυξη της παραοικονομίας (με την πάροδο του χρόνου). Αυτή τη στιγμή υπάρχουν πέντε δείκτες που δείχνουν την πιθανή ύπαρξη της παραοικονομίας. Αυτοί είναι οι εξής:

1) Η διαφορά μεταξύ εθνικής δαπάνης και εισοδήματος (The discrepancy between national expenditure and income statistics)

Η προσέγγιση αυτή βασίζεται κυρίως στην διαφορά μεταξύ των δαπανών και του εισοδήματος σε όρους εθνικών λογαριασμών (αφού σύμφωνα με αυτούς το εισόδημα είναι ίσο με τις δαπάνες). Στην ουσία το χάσμα μεταξύ του μέτρου των δαπανών και του μέτρου του εισοδήματος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένας δείκτης μέτρησης της παραοικονομίας. Βέβαια αν από την πλευρά των δαπανών έχει γίνει σωστή μέτρηση και δεν υπάρχει κάποιο λάθος τότε η μέθοδος αυτή είναι αρκετά καλή. Συνήθως όμως δεν συμβαίνει αυτό και δεν υπάρχει πλήρη ακρίβεια για τις δαπάνες, γεγονός που κάνει τους εκτιμητές αναξιόπιστους.

⁷ Βλέπε Schneider (2004), Klinglmair (2004), Frey και Weck (1983)

2) Η διαφορά μεταξύ επίσημου και πραγματικού εργατικού δυναμικού (The Discrepancy between the Official and Actual Labor Force)

Η προσέγγιση αυτή βασίζεται στην υπόθεση ότι το συνολικό εργατικό δυναμικό παραμένει σταθερό. Έτσι μια μείωση στο επίσημο ποσοστό του εργατικού δυναμικού μπορεί να θεωρηθεί ως ένας δείκτης μέτρησης της παραοικονομίας. Η μέθοδος αυτή υποθέτει ότι κάποια άτομα μπορεί να φεύγουν από την επίσημη οικονομία και να πηγαίνουν στην ανεπίσημη. Ωστόσο και εδώ εντοπίζονται κάποιες αδυναμίες. Συγκεκριμένα, μεταβολές στο συνολικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού μπορεί να οφείλονται και σε άλλους παράγοντες. Επίσης είναι πιθανό οι άνθρωποι να δουλεύουν στην άτυπη οικονομία αλλά ταυτόχρονα να έχουν και εργασία στην επίσημη οικονομία. Δεδομένου αυτών οι εκτιμητές δεν μπορεί να δώσουν σαφή εικόνα της εξέλιξης της παραοικονομίας.

3) Η μέθοδος των συναλλαγών (The Transactions Approach)

Με την προσέγγιση αυτή δίνεται έμφαση κυρίως στην υπόθεση ότι υπάρχει μια σταθερή σχέση μεταξύ της έντασης των συναλλαγών και του πραγματικού ΑΕΠ. Η βασική εξίσωση που την εκφράζει είναι $M \cdot V = p \cdot T$ (όπου το M είναι τα χρήματα, το V είναι η ταχύτητα χρήματος, p είναι οι τιμές και T είναι οι συνολικές συναλλαγές). Όμως πρέπει να γίνουν υποθέσεις σχετικά με την ταχύτητα του χρήματος και των σχέσεων μεταξύ της αξίας των συνολικών συναλλαγών ($p \cdot T$) και του συνολικού (= επίσημο + ανεπίσημο) ονομαστικού ΑΕΠ. Όσον αφορά το συνολικό ονομαστικό ΑΕΠ στις συνολικές συναλλαγές, το ΑΕΠ της άτυπης οικονομίας μπορεί να υπολογιστεί αφαιρώντας το επίσημο ΑΕΠ από το ονομαστικό ΑΕΠ. Ωστόσο, για να αντλήσουμε στοιχεία για την άτυπη οικονομία, πρέπει να λάβουμε ένα έτος βάσης στο οποίο δεν υπάρχει άτυπη οικονομία και επομένως ο λόγος $p \cdot T$ με το συνολικό ονομαστικό (επίσημο = σύνολο) ΑΕΠ ήταν "κανονικό" και θα είναι σταθερό με την πάροδο του χρόνου, αν δεν υπήρχε άτυπη οικονομία. Η μέθοδος αυτή εμφανίζει ιδιαίτερα προβλήματα αφού η υπόθεση του έτους βάσης χωρίς να υπάρχει παραοικονομία αλλά και η σταθερότητα των συναλλαγών στο χρόνο αποτελούν μείζον θέμα καταλήγοντας σε εκτιμητές αναξιόπιστους. Συγχρόνως η υπόθεση ότι

όλες οι μεταβολές στο ποσοστό των συναλλαγών και του ΑΕΠ οφείλονται αποκλειστικά στην ανεπίσημη οικονομία.

4) Η μέθοδος της ζήτησης για μετρητά (The Currency Demand Approach)

Η μέθοδος αυτή που αρχικά χρησιμοποιήθηκε από τον Cagan (1958) και στην συνέχεια από τον Gutmann (1977) βασίζεται στην σχέση μεταξύ νομίσματος και φορολογικής «πίεσης»⁸. Λίγα χρόνια αργότερα ο Tanzi (1980, 1983) επέκτεινε την μέθοδο αυτή και προσπάθησε να προσδιορίσει τον άτυπο τομέα στηριζόμενος σε μια συνάρτηση ζήτησης νομίσματος. Η συγκριμένη μέθοδος αποτελεί μία από τις πιο διαδεδομένες μεθόδους. Η προσέγγιση του τελευταίου υποστηρίζει ότι όλες οι συναλλαγές γίνονται με μετρητά. Μια αύξηση της φορολογίας οδηγεί κατευθείαν σε μια αύξηση της ζήτησης για νόμισμα. Στην εξίσωση ζήτησης νομίσματος υπάρχουν διάφοροι πιθανοί παράγοντες όπως το εισόδημα, πληρωμές, επιτόκιο οι οποίοι χρησιμοποιούνται σαν μεταβλητές ελέγχου. Επίσης οι μεταβλητές όπως η άμεση και έμμεση φορολογική επιβάρυνση, η κυβερνητική ρύθμιση και η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, οι οποίες θεωρούνται οι κυριότεροι παράγοντες που προκαλούν την εργασία των ατόμων στην άτυπη οικονομία, περιλαμβάνονται στην εξίσωση εκτίμησης. Η βασική σχέση για ζήτηση νομίσματος που υιοθέτησε ο Tanzi είναι η ακόλουθη:

$$\ln (C/M2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(1+TW)_t + \beta_2 \ln(WS/Y)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln(Y/N)_t + u_t$$

Με $\beta_1 > 0$, $\beta_2 > 0$, $\beta_3 < 0$, $\beta_4 > 0$

Όπου:

το \ln είναι ο φυσικός λογάριθμος,

το $C/M2$ είναι η αναλογία των μετρητών που κατέχουν σε σχέση με τις τραπεζικές καταθέσεις,

το TW είναι ο σταθμισμένος μέσος φορολογικός συντελεστής,

το WS/Y είναι το ποσοστό των μισθών σε εθνικό εισόδημα (ώστε να μπορούν να εντοπιστούν αλλαγές στα πρότυπα πληρωμών),

⁸ Η φορολογική πίεση θεωρείται ως μοναδική αιτία της παραοικονομίας

το R είναι το επιτόκιο που πληρώνεται για τις τραπεζικές καταθέσεις (ώστε να μπορεί να λαμβάνεται υπόψη το κόστος ευκαιρίας διακράτησης χρήματος),
το Y/N είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα.

Ο δείκτης αυτός μπορεί να θεωρηθεί καλός για την μέτρηση της παραοικονομίας. Ωστόσο η μέθοδος αυτή έχει δεχτεί πολλές κριτικές από πολλούς συγγραφείς οι οποίοι τονίζουν διάφορα μειονεκτήματα της όπως ότι δεν γίνονται όλες οι συναλλαγές με μετρητά⁹, ότι λαμβάνεται υπόψη μόνο μία αιτία της αύξησης της παραοικονομίας, αυτήν της φορολογικής επιβάρυνσης ενώ υπάρχουν και άλλες.¹⁰ Επιπλέον μια άλλη αδυναμία που σημειώνεται είναι ότι οι αυξήσεις στις καταθέσεις συναλλάγματος οφείλονται κυρίως σε επιβράδυνση της ζήτησης για καταθέσεις παρά σε μία πιθανή αύξηση του συναλλάγματος η οποία μπορεί να προέρχεται από δραστηριότητες που γίνονται στην ανεπίσημη οικονομία.¹¹

5) Η μέθοδος της εισροής φυσικών πόρων (The Physical Input (Electricity Consumption) Method)

Η μέθοδος αυτή υποδιαιρείται σε άλλες δύο:

1) The Kaufmann - Kaliberda Method

Οι Kaufmann και Kaliberda (1996) υποθέτουν ότι η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας θεωρείται ο μοναδικός φυσικός δείκτης της συνολικής οικονομικής

⁹ Βλέπε Isachsen και Strom (1985)

¹⁰ Λόγου χάρι φορολογικής ηθικής, συμπεριφοράς ατόμων απέναντι στο κράτος κ.ά. Γίνεται αναφορά λεπτομερώς στη συνέχεια

¹¹ Βλέπε Park (1979) και Feige (1996), Garcia (1978)

δραστηριότητας. Σύμφωνα με αυτούς η αύξηση της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας αποτελεί δείκτη που αντιπροσωπεύει την αύξηση του επίσημου και ανεπίσημου ΑΕΠ. Συγκεκριμένα, η διαφορά μεταξύ του ακαθάριστου συντελεστή του ονομαστικού ΑΕΠ και της διαφοράς μεταξύ της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας μπορεί να αποδοθεί στην ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας. Βέβαια εντοπίζονται και μειονεκτήματα όπως ότι δεν απαιτούν όλες οι δραστηριότητες της άτυπης οικονομίας σημαντική ποσότητα ηλεκτρικής ενέργειας (π.χ. προσωπικές υπηρεσίες) αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν και άλλες πηγές ενέργειας (φυσικό αέριο, πετρέλαιο, άνθρακας), έτσι εντοπίζεται μόνο ένα μέρος της άτυπης οικονομίας. Επίσης ότι κατά τη διάρκεια του χρόνου γίνονται πολλές τεχνολογικές βελτιώσεις με αποτέλεσμα τόσο η παραγωγή όσο και η χρήση ηλεκτρικής ενέργειας να είναι πιο αποτελεσματικές από ότι στο παρελθόν. Επιπροσθέτως, μπορεί να υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην ελαστικότητα της ηλεκτρικής ενέργειας σε όλες τις χώρες με την πάροδο του χρόνου.

2) The Lacko Method

Η Lacko (1996, 1998, 1999, 2000) υποστηρίζει ότι ένα μέρος της παραοικονομίας σχετίζεται με την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στα νοικοκυριά. Υποστηρίζει δηλαδή ότι οι χώρες με το τμήμα της παραοικονομίας που σχετίζεται με την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας από τα νοικοκυριά είναι υψηλή τότε και το υπόλοιπο τμήμα της παραοικονομίας θα είναι υψηλό. Ωστόσο υπάρχουν και κάποια μειονεκτήματα όπως ότι δεν απαιτούν όλες οι δραστηριότητες της άτυπης οικονομίας σημαντική ποσότητα ηλεκτρικής ενέργειας αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν και άλλες πηγές ενέργειας και ότι η παραοικονομία δεν εντοπίζεται μόνο στον τομέα των νοικοκυριών αλλά επεκτείνεται σε πολλούς άλλους τομείς. Η βασική εξίσωση που υιοθέτησε η Lacko είναι η εξής:

$$\ln E_i = \alpha_1 \ln C_i + \alpha_2 \ln PR_i + \alpha_3 G_i + \alpha_4 Q_i + \alpha_5 H_i + u_i$$

$$\text{με } \alpha_1 > 0, \alpha_2 < 0, \alpha_3 > 0, \alpha_4 < 0, \alpha_5 > 0 \text{ και με } H_i = \beta_1 T_i + \beta_2 (S_i - T_i) + \beta_3 D_i$$

με $\beta_1 > 0$, $\beta_2 < 0$, $\beta_3 > 0$

όπου:

το i αναφέρεται στην εκάστοτε χώρα,

το E_i είναι η κατά κεφαλήν ηλεκτρική κατανάλωση του νοικοκυριού στην κάθε χώρα,

το C_i είναι η πραγματική κατά κεφαλήν κατανάλωση των νοικοκυριών χωρίς την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας σε κάθε χώρα σε δολάρια των ΗΠΑ (σε όρους ισοτιμίας αγοραστικής δύναμης),

το PR_i είναι η πραγματική τιμή κατανάλωσης μίας κιλοβατόρας (kwh) οικιακής ηλεκτρικής ενέργειας σε δολάρια των ΗΠΑ (σε όρους ισοτιμίας αγοραστικής δύναμης),

το G_i είναι η σχετική συχνότητα σε μήνες υπό την ανάγκη θέρμανσης των νοικοκυριών,

το Q_i είναι η αναλογία των πηγών ενέργειας εκτός από την ηλεκτρική ενέργεια σε σχέση με το σύνολο των πηγών ενέργειας που καταναλώνει ένα νοικοκυριό,

το H_i είναι η κατά κεφαλήν παραγωγή της παραοικονομίας,

το T_i είναι ο λόγος του αθροίσματος του αμειβόμενου ατομικού εισοδήματος, του εταιρικού κέρδους και των φόρων επί των αγαθών και των υπηρεσιών προς το ΑΕΠ,

το S_i είναι το μερίδιο των δημόσιων δαπανών κοινωνικής πρόνοιας στο ΑΕΠ,

το D_i είναι ο αριθμός των εξαρτωμένων ατόμων άνω των 14 ετών και των ανενεργών μισθωτών, ανά 100 ενεργά άτομα,

Μία από τις αρχικές προσπάθειες μέτρησης της παραοικονομίας έγινε από τον Friedrich Schneider (1986) ο οποίος έδωσε έμφαση στην αποτύπωση της παραοικονομίας για την Δανία για την περίοδο 1952-1982 χρησιμοποιώντας την μέθοδο ζήτησης για μετρητά τονίζοντας το ρόλο της μίας αιτίας της (παραοικονομίας), αυτής της φορολογικής πίεσης η οποία σχετίζεται έντονα με το μέγεθος της άτυπης οικονομίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας του συγγραφέα εντόπισαν μια αισθητή αύξηση της ανεπίσημης οικονομίας γύρω στο 10% έως το 1977 και στην συνέχεια μέχρι το τέλος του 1982 κυμαινόταν μεταξύ 7%-10%. Επίσης η μελέτη που εκπονήθηκε από τους Gonzalez-Fernandez, Carmen Gonzalez-Velasco (2015) οι οποίοι χρησιμοποίησαν την μέθοδο ζήτησης για μετρητά (η οποία βασίζεται

στο γεγονός ότι οι συναλλαγές γίνονται με μετρητά και με την φορολογική πίεση ως μοναδική αιτία) για να αναλύσει το μέγεθος της παραοικονομίας για τις Ισπανικές αυτόνομες κοινότητες για την περίοδο 1987-2010 καθώς η ανάπτυξη της Ισπανικής οικονομίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την κατάσταση που επικρατεί στις Ισπανικές αυτόνομες κοινότητες (ειδικά όσων αφορά το μέγεθος της παραοικονομίας). Τα αποτελέσματα της μελέτης αυτής έδειξαν πως οι άμεσοι φόροι επηρεάζουν περισσότερο την παραοικονομία ενώ οι έμμεσοι φόροι δεν έχουν σημαντική επίδραση στην παραοικονομία. Έτσι λοιπόν οι συγγραφείς προτείνουν ότι οι φορολογικές αρχές πρέπει να εφαρμόσουν μέτρα αποφυγής της παραοικονομίας τα οποία θα σχετίζονται κυρίως με την άμεση φορολογία προκειμένου να μειωθεί η άτυπη οικονομία. Επιπροσθέτως, η μελέτη του Friedrich Schneider και Dominik H. Enste (2000) οι οποίοι έδωσαν αρκετό φως για την παραοικονομία και το μέγεθος της, τις αιτίες που την προκαλούν αλλά και τις συνέπειες. Χρησιμοποιώντας διάφορους τρόπους μέτρησης της άτυπης οικονομίας όπως η μέθοδος ζήτησης για μετρητά, η μέθοδος «διαφοράς»¹² (κυρίως για τον υπολογισμό της ανεπίσημης οικονομίας σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και χώρες), η μέθοδος εισροής φυσικών πόρων (physical input) αλλά και την MIMIC (αναφερόμαστε στη συνέχεια για αυτήν) απέδειξαν ότι το μέγεθος της παραοικονομίας για τις αναπτυσσόμενες, αναπτυγμένες και OECD χώρες, τις εξεταζόμενες χώρες δηλαδή έχει φτάσει σε υψηλά επίπεδα. Ωστόσο διευκρινίζει ότι καμία μέθοδος δεν είναι η καταλληλότερη διότι όλες έχουν τα πλεονεκτήματά τους αλλά και τις αδυναμίες τους. Επιπροσθέτως οι Hassan και Schneider (2016) επιδίωξαν να υπολογίσουν το μέγεθος της Αιγυπτιακής παραοικονομίας για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ειδικά, για την περίοδο 1976-2013 χρησιμοποίησαν δύο μεθόδους υπολογισμού του ανεπίσημου τομέα. Η μία είναι η μέθοδος ζήτησης για μετρητά και η άλλη η MIMIC προσέγγιση.¹³ Τα συμπεράσματα που προέκυψαν εμφάνισαν μια πτωτική τάση της παραοικονομίας με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο συνεχίζει να έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία για το επίσημο ΑΕΠ καθώς μπορεί να παρουσιάσει αρνητικό αντίκτυπο ή ακόμη και παρεμπόδιση για την ανάπτυξη της χώρας.

¹² Discrepancy method (ή αλλιώς «απόκλισης»)

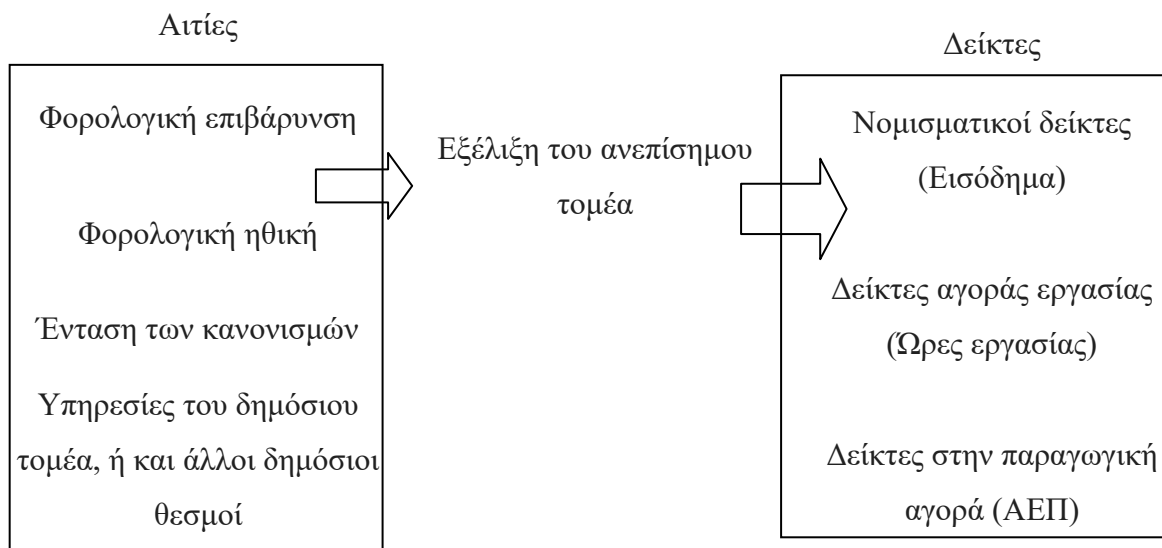
¹³ Γίνεται παρακάτω αναφορά για την MIMIC προσέγγιση που ακολουθήθηκε από πολλούς συγγραφείς, όπως οι Trebicka (2014), Schneider (2000), Giles (1999a,1999b), Giles και Tedds (2002)

Οι Schneider και Enste (2000), Tudose και Clîra (2016) αλλά και οι Schneider και Enste (2013) επισημαίνουν την σημαντικότητα της μεθόδου αυτής καθώς αποτελεί την περισσότερο χρησιμοποιούμενη από τις υπόλοιπες. Συγκεκριμένα:

1.2.3 Στατιστικοί μέθοδοι-μοντέλα

Η προσέγγιση του μοντέλου εξετάζει ρητά τα πολλαπλά αίτια που οδηγούν στην ύπαρξη και την ανάπτυξη καθώς και τα πολλαπλά αποτελέσματα της άτυπης οικονομίας με την πάροδο του χρόνου. Η εμπειρική μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι αρκετά διαφορετική από εκείνη που χρησιμοποιήθηκε μέχρι τώρα. Βασίζεται στη στατιστική θεωρία των μη παρατηρούμενων μεταβλητών, η οποία λαμβάνει υπόψη πολλαπλές αιτίες και πολλαπλούς δείκτες του φαινομένου που θα μετρηθούν. Συγκεκριμένα για την εκτίμηση των μη παρατηρούμενων συντελεστών απαιτείται ένα σετ δομικών εξισώσεων του οποίου οι μη παρατηρούμενες μεταβλητές δεν μπορούν να μετρηθούν άμεσα. Το μοντέλο αυτό διαχωρίζεται σε δύο μέρη: Αρχικά από την μία πλευρά το μοντέλο μέτρησης συνδέει τις μη παρατηρούμενες μεταβλητές με τους παρατηρούμενους δείκτες. Από την άλλη μεριά οι δομικές εξισώσεις του μοντέλου καθορίζουν την αιτιώδη σχέση ανάμεσα στις μη παρατηρούμενες μεταβλητές. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η μη παρατηρούμενη μεταβλητή είναι η παραοικονομία. Στην ουσία επηρεάζεται από ένα σετ δεικτών της ανεπίσημης οικονομίας καθώς έτσι εντοπίζεται η δομική εξάρτηση της παραοικονομίας σε μεταβλητές οι οποίες μπορούν να προβλεφτούν κατά τη διάρκεια του χρόνου. Στο παρακάτω διάγραμμα εμφανίζεται ο τρόπος λειτουργίας του μοντέλου.

Διάγραμμα 1. Η βασική ιδέα του μοντέλου

Βέβαια υπάρχει μεγάλο εύρος πιθανών αιτιών και δεικτών της παραοικονομίας ωστόσο αυτές έχουν ξεχωρίσει.

Η προσέγγιση αυτή έχει σημαντικά πλεονεκτήματα όπως ότι χρησιμοποιεί πολλαπλές πηγές δεδομένων ώστε να εντοπίσει όσα περισσότερα στοιχεία για την παραοικονομία μπορεί και ότι το μοντέλο έτσι μπορεί να καθορίσει τόσο το μέγεθος όσο και την ανάπτυξη της άτυπης οικονομικής δραστηριότητας με την πάροδο του χρόνου. Είναι φανερό ότι και αυτή η μέθοδος έχει ελλείψεις. Λόγω του ότι χρησιμοποιεί πολλαπλές πηγές δεδομένων για να εντοπίσει όσα περισσότερα στοιχεία μπορεί την κάνει ελαφρώς ευάλωτη διότι απαιτείται πιο ποιοτική και ποσοτική μελέτη στην εκάστοτε έρευνα προκειμένου να διασφαλιστεί σε πολύ μεγάλο βαθμό ότι εντοπίζονται τα καταλληλότερα αίτια της παραοικονομίας. Επιπροσθέτως παρέχονται μόνο σχετικές τιμές και όχι απόλυτες και ότι πολλές φορές σημειώνονται δυσκολίες διαφοροποίησης μεταξύ της επιλογής των αιτιών και των δεικτών.

Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί από αρκετούς ερευνητές καθώς αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά στον τρόπο με τον οποίο εκτιμάται η παραοικονομία. Οι Schneider, Buehn και Montenegro (2010)¹⁴, εφάρμοσαν την μέθοδο αυτήν η οποία βασίζεται στις πολλαπλές αιτίες που την προκαλούν ώστε να μετρήσουν το μέγεθος της άτυπης οικονομίας για ένα μεγάλο αριθμό χωρών (162) για την περίοδο 1999-2006/2007. Τα κύρια ευρήματα στα οποία κατέληξαν είναι ότι η παραοικονομία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο έχει φτάσει σε υψηλά επίπεδα. Παρουσιάζεται σε σημαντικό βαθμό σε όλες τις οικονομίες του κόσμου (developing, developed, transition) και η ανάπτυξή της οφείλεται σε αρκετούς λόγους κυρίως όμως στις δράσεις τις κυβέρνησης όσον αφορά την φορολογία και το ρυθμιστικό της πλαίσιο. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την ανεπίσημη οικονομία παίζουν καθοριστικό ρόλο για την μέτρηση της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Gaspareniene, Remeikiene και Heikkila (2016) χρησιμοποίησαν την MIMIC προσέγγιση για να εντοπίσουν όλες τις επιδράσεις των παραγόντων της άτυπης οικονομία για την Ουκρανία την περίοδο 2005-2012). Τα αποτελέσματα τους έδειξαν ότι το 99% της παραοικονομίας εξηγείται από τους παράγοντες αυτούς.¹⁵

1.3 Αιτίες και επιπτώσεις της παραοικονομίας

1.3.1 Αιτίες

1) Η συνεισφορά του φορολογικού και ασφαλιστικού βάρους (Tax and Social Security Contribution Burdens)

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε στις αιτίες που προκαλούν την παραοικονομία σύμφωνα και με την βιβλιογραφία. Σχεδόν λοιπόν σε όλες τις μελέτες η αύξηση της συμμετοχής του φορολογικού και ασφαλιστικού βάρους αποτελεί μία από τις κυριότερες αιτίες της. Συγκεκριμένα οι Schneider (2003, 2005), Schneider και Enste (2013), Tanzi (2002), Johnson, Kaufmann, και Lobaton (1998a,b) τονίζουν ότι η

¹⁴ Βλέπε επίσης Buehn και Schneider (2008), Dell'Anno (2007), Ruge (2010)

¹⁵ Παράγοντες που αναφέρονται είναι οι εισαγωγές, η συμμετοχή των ατόμων στην εργασία, το επίπεδο φορολογίας, το επίπεδο απασχόλησης γενικότερα

φορολογία είναι ένας φαύλος κύκλος αφού η μεγάλη φορολογία συνεπάγεται μεγαλύτερη παραοικονομία όπου κα αυτό με την σειρά του οδηγεί σε μικρότερα έσοδα για το κράτος άρα πάλι σε μεγαλύτερη φορολογία συνεπώς σε φοροδιαφυγή και παραοικονομία.. Η κατεύθυνση της σχέσης παραμένει λίγο αδιευκρίνιστη.¹⁶ Ωστόσο το θεωρητικό πλαίσιο υποστηρίζει ότι η φορολογία είναι μια αιτία της παραοικονομίας. Επίσης οι Fernandez, Gonzalez-Velasco (2015) χωρίζουν την φορολογία σε άμεση και έμμεση επισημαίνοντας ότι η επίδραση της στην παραοικονομία είναι μεγάλη και για τους δύο τύπους φορολογίας με την άμεση να είναι ελαφρώς πιο έντονη σε σχέση με την έμμεση. Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι Manolas, Rontos και Sfakianakis (2013) οι οποίοι αναφέρονται στην αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών. Ένα σημαντικό μέρος της φοροδιαφυγής πηγάζει από τη δήλωση χαμηλότερων μισθών και επομένως από την καταβολή χαμηλότερων εισφορών για την κοινωνική ασφάλιση, τόσο από το προσωπικό όσο και από τους εργοδότες. Συγχρόνως όσο μεγαλύτερη εμφανίζεται η αύξηση του κόστους εργασίας λόγω των εισφορών στην πραγματική οικονομία τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο των επιχειρήσεων και των ατόμων να εργάζονται κάτω από παράνομες δραστηριότητες στον άτυπο τομέα. Συνεπώς η αύξηση στον οριακό φορολογικό συντελεστή έχει άμεσο αντίκτυπο στην παράνομη εργασία και στην φοροδιαφυγή γενικότερα.

2) Η ένταση των ρυθμίσεων (*Intensity of Regulations*)

Η αύξηση της έντασης των ρυθμίσεων (όπου συνήθως μετριέται από τον αριθμό των νόμων και κανονισμών) αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα της παραοικονομίας. Ένα υψηλό επίπεδο αυστηρότητας οδηγεί στον κίνδυνο περιορισμού τόσο της ατομικής ελευθερίας όσο και των ικανοτήτων των ατόμων να δραστηριοποιούνται. Ωστόσο ταυτόχρονα επηρεάζει αρνητικά τη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς. Έτσι οι κανονισμοί οδηγούν σε μια ουσιαστική αύξηση του κόστους εργασίας στην πραγματική οικονομία. Βέβαια όταν το κόστος μεταφέρεται στους εργαζόμενους, το κίνητρο να εργάζονται στον άτυπο τομέα αυξάνεται αφού τα κόστη αυτά

¹⁶ Βλέπε Chianini, Marzano και Schneider (2008) για την αμφίδρομη αυτή σχέση

εξαλείφονται. Μελέτες όπως αυτή των Johnson, Kaufmann και Shleifer (1997) επισημαίνουν ότι χώρες με πιο έντονους κανονισμούς και νόμους (1 έως 5=οι πιο αυστηροί νόμοι και κανονισμοί) τείνουν να έχουν μεγάλο μερίδιο παραοικονομίας. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσίασε και ο Friedman (2000) τονίζοντας ότι όσο μεγαλύτερη η ένταση των νόμων τόσο μεγαλύτερος θα είναι και ο άτυπος τομέας. Η επιβολή της νομοθεσίας είναι βασικός παράγοντας ο οποίος επιβάλλεται στις επιχειρήσεις και στα άτομα καθιστώντας τους κινητήριους μοχλούς στον άτυπο τομέα. Συνεπώς οι κυβερνήσεις πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στη βελτίωση της επιβολής των νόμων και των κανονισμών αντί να αυξάνουν τον αριθμό τους.

3) Υπηρεσίες του δημόσιου τομέα (Public Sector Services)

Είναι φανερό ότι οι υπηρεσίες του δημόσιου τομέα αποτελούν καθοριστική αιτία της παραοικονομίας. Οι Schneider και Friedman (2002), Johnson, Kaufmann, Goldman και Weitzman (1997) και οι Feld and Schneider (2010) αναφέρουν ότι μια αύξηση του άτυπου τομέα οδηγεί σε μια μείωση των κρατικών εσόδων με αποτέλεσμα να μειώνεται συγχρόνως η ποσότητα και η ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχονται από το κοινό. Ωστόσο η μείωση των κρατικών εσόδων οδηγεί και πάλι σε μια αύξηση του φορολογικού συντελεστή για τις επιχειρήσεις και για τα άτομα γεγονός το οποίο τους οδηγεί στην παραοικονομία. Στη μελέτη του, ο Katsios (2015) εξετάζει το λόγο του υψηλού μεγέθους της φοροδιαφυγής για την Ελλάδα και διευκρινίζει ότι ο βασικός λόγος είναι το φορολογικό σύστημα και οι αναγκαίες ρυθμίσεις που πρέπει να εφαρμόσει το κράτος. Άλλωστε σημειώνει ότι οι φορολογικές ελαφρύνσεις δεν οδηγούν σε μείωση της παραοικονομίας αλλά στην σταθεροποίηση της και την αποφυγή περαιτέρω αύξησης της. Επίσης, αν η ελληνική κυβέρνηση έθετε φορολογικές μεταρρυθμίσεις με κατεύθυνση κυρίως σε ένα πιο ισότιμο σύστημα θα βοηθούσε ιδιαίτερα στην μείωση της παραοικονομίας. Βασιζόμενοι στις παραπάνω έρευνες αποδεικνύεται ότι χώρες με λιγότερους αλλά καλύτερους νόμους και κανονισμούς, καλύτερη ρύθμιση των συστημάτων διαχείρισης και με λιγότερους φόρους επιτυγχάνουν να έχουν υψηλότερα έσοδα και μικρότερα ποσοστά παραοικονομίας αφού το κίνητρο ένταξης στον τομέα αυτόν αποισχυροποιείται.

4) Φορολογικό Ηθικό (Tax Morale)

Το φορολογικό ηθικό αποτελεί άλλον έναν σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη της παραοικονομίας. Σύμφωνα και με τους Torgler and Schneider (2009) η αποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα επηρεάζει έμμεσα το μέγεθος της άτυπης οικονομίας, διότι επηρεάζει το φορολογικό ηθικό. Η φορολογική συμμόρφωση βασίζεται σε ψυχολογική φορολογική σύμβαση με δικαιώματα και υποχρεώσεις από φορολογούμενους και πολίτες, αφενός, αλλά και από το κράτος και τις φορολογικές αρχές του, αφετέρου. Οι φορολογούμενοι λοιπόν έχουν την τάση να πληρώνουν πιο τίμια και με μεγαλύτερη συνέπεια τους φόρους τους απέναντι στο κράτος όταν αυτό βέβαια λειτουργεί συνετά παρέχοντας δίκαιες, χρήσιμες και πολύτιμες δημόσιες υπηρεσίες. Ωστόσο, πολλές φορές οι φορολογούμενοι είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις τους ακόμη και σε περιπτώσεις όπου τα πλεονεκτήματα τα οποία δικαιούνται δεν είναι εφικτό να απορροφηθούν άμεσα για κάποιους λόγους όπως για παράδειγμα πολιτικές αναδιανομής που εφαρμόζει το κράτος, αλλά και οι πολιτικές αυτές αποφάσεις να ακολουθούν δίκαιες διαδικασίες. Ο τρόπος μεταχείρισης των φορολογουμένων από τις φορολογικές αρχές παίζει ιδιαίτερο ρόλο. Εάν οι φορολογούμενοι αντιμετωπίζονται ως συνεργάτες σε μια (φορολογική) σύμβαση (μεταξύ αυτών και το κράτος) αντί σαν υφιστάμενοι από πλευρά ιεραρχικής σχέσης, οι φορολογούμενοι θα τηρούν ευκολότερα τις υποχρεώσεις τους απέναντι στη σύμβαση συνεπώς και στο κράτος. Ως εκ τούτου, ένα καλύτερο φορολογικό ηθικό και ισχυρότερο κοινωνικό πρότυπο μπορεί να μειώσει την πιθανότητα ατόμων που εργάζονται στον άτυπο τομέα.

5) Άλλοι δημόσιοι θεσμοί (Other Public Institutions)

Υπάρχουν διάφορες μελέτες και έρευνες όπως των Dreher, Kotsogiannis και Macorriston (2009), Schneider (2010), Buehn και Schneider (2012) οι οποίες αναφέρονται σε διάφορα θεσμικά όργανα με τις αρμοδιότητες, τις υπηρεσίες και την αποτελεσματικότητά τους. Έτσι λοιπόν η ποιότητα των δημόσιων ιδρυμάτων παίζει καθοριστικό παράγοντα για την εξέλιξη του ανεπίσημου τομέα. Η αποτελεσματική και διακριτική εφαρμογή του φορολογικού κώδικα και των κανονισμών από την

κυβέρνηση διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στην απόφαση των ατόμων να εργάζονται στην άτυπη οικονομία, ακόμη και υπό το βάρος των φόρων και των κανονισμών. Συγκεκριμένα, μια γραφειοκρατία με εξαιρετικά διεφθαρμένους κυβερνητικούς αξιωματούχους φαίνεται να συνδέεται με μεγαλύτερη ανεπίσημη δραστηριότητα, ενώ ένα καλό κράτος δικαίου το εξασφαλίζει τα δικαιώματα και τις συμβάσεις των πολιτών αυξάνει τα οφέλη της επίσημης οικονομίας. Ένα ορισμένο επίπεδο φορολογίας, το οποίο δαπανάται κυρίως σε παραγωγικές δημόσιες υπηρεσίες, χαρακτηρίζει αποτελεσματικές πολιτικές. Στην πραγματικότητα, η παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών στην επίσημη οικονομία επωφελείται από μια υψηλότερη παροχή παραγωγικού κοινού υπηρεσιών και επηρεάζεται αρνητικά από τη φορολογία, ενώ η άτυπη οικονομία αντιδρά με τον αντίθετο τρόπο. Ένας ανεπίσημος τομέας που εξελίσσεται ως συνέπεια της αποτυχίας των πολιτικών θεσμών για την προώθηση μιας αποτελεσματικής οικονομίας της αγοράς και των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται παράνομα, καθώς υπάρχει αναποτελεσματική παροχή δημόσιων αγαθών, μπορεί να μειωθεί εάν μπορούν να ενισχυθούν τα θεσμικά όργανα και η δημοσιονομική πολιτική να πλησιάσει τις προτιμήσεις του διάμεσου ψηφοφόρου.

1.3.2 Επιπτώσεις

Η ανάπτυξη της παραοικονομίας έχει αρκετές επιπτώσεις. Κάποιες από αυτές έχουν θετικές επιδράσεις και κάποιες έχουν αρνητικές. Μια από τις βασικές συνέπειες σύμφωνα με τον Tanzi (2002) είναι ότι έχει να κάνει με την ισότητα. Το γεγονός ότι ορισμένα άτομα αγοράζουν αγαθά και υπηρεσίες σε τιμές που αντικατοπτρίζονται πλήρως από τους φόρους που επιβάλλει η κυβέρνηση, ενώ άλλα άτομα μπορούν να αγοράζουν παρόμοια αλλά φθηνότερα αγαθά ή υπηρεσίες που παράγονται από τη άτυπη οικονομία καθιστά το οικονομικό σύστημα λιγότερο δίκαιο. Όλα αυτά τα άτομα επωφελούνται από κυβερνητικές υπηρεσίες. Εκείνοι που δραστηριοποιούνται

στην επίσημη οικονομία πληρώνουν φόρους, ενώ αυτοί που δραστηριοποιούνται στην παραοικονομία δεν το κάνουν. Επίσης οι Tanzi (2002) και Bolyai (2011) σημειώνουν ότι η παραοικονομία έχει επιπτώσεις και στο φορολογικό σύστημα. Όταν ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας μιας χώρας παραοικονομεί και δεν εκπληρώνει τις φορολογικές υποχρεώσεις της, αλλά εξακολουθεί να χρησιμοποιεί κυβερνητικές υπηρεσίες, αναγκάζει την κυβέρνηση να αυξήσει τους φορολογικούς συντελεστές σε εκείνους που πληρώνουν τους φόρους, κάνοντας την ύπαρξή τους ακόμα πιο δύσκολη. Έτσι λοιπόν η κυβέρνηση μπορεί να καταλήξει σε λιγότερα φορολογικά έσοδα που απαιτούνται για την πρόληψη μακροοικονομικών δυσκολιών. Επιπλέον αρκετοί συγκλίνουν στο γεγονός ότι η ύπαρξη μιας μεγάλης άτυπης οικονομίας μπορεί να επιφέρει την στρέβλωση στις μετρήσεις πολλών σημαντικών οικονομικών μεταβλητών, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών στατιστικών για το εισόδημα, των ρυθμών ανάπτυξης, της φορολογικής επιβάρυνσης, του ποσοστού ανεργίας, του πληθωρισμού, της παραγωγικότητας. Διαστρεβλώνοντας τις μεταβλητές που καθορίζουν τις πολιτικές που οι κυβερνήσεις επιδιώκουν, οι παράνομες δραστηριότητες μπορεί να οδηγήσουν σε λανθασμένες πολιτικές. Για παράδειγμα, το εθνικό εισόδημα μπορεί να αυξάνεται ταχύτερα από ότι δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία. Επίσης το ποσοστό ανεργίας μπορεί να υπερβάλλει την έκταση της ανεργίας όταν πολλοί λεγόμενοι άνεργοι μπορούν πράγματι να εργάζονται σε άτυπες δραστηριότητες. Βέβαια ίσως λιγότερο σημαντικό, τα στρεβλωμένα στατιστικά στοιχεία ενδέχεται να επηρεάσουν τη διεθνή θέση μιας χώρας. Δηλαδή μπορεί να ανήκουν σε συγκεκριμένες ομάδες G7, G20, χώρες που δικαιούνται εξωτερική βοήθεια ή ωφελούνται από διάφορες άλλες συμβάσεις κατά καιρούς και που εξαρτώνται από επίσημες στατιστικές. Όταν οι τελευταίες στρεβλώνονται από μια μεγάλη άτυπη οικονομία, η συμμετοχή σε διεθνείς, αποκλειστικούς συλλόγους ενδέχεται επίσης να διακυβευτεί. (Tanzi, 1999). Ταυτόχρονα, η Katrechka (2014) συμπληρώνοντας υπάρχουσες μελέτες αναφέρεται στο γεγονός ότι η ανάπτυξη της παραοικονομίας η οποία οδηγεί σε μείωση των κρατικών εσόδων, διευκρινίζει ότι η μείωση αυτή φθίνει τις κυβερνητικές δαπάνες και τις μεταβιβαστικές πληρωμές με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται η ποιότητα των θεσμών συνεπώς και το επίπεδο ποιότητας των αγαθών και υπηρεσιών που παρέχει το κράτος, μειώνοντας έτσι και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Είναι φανερό λοιπόν ότι οι παράνομες οικονομικές δραστηριότητες έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην ευημερία των ατόμων,

συμπεραίνει ο Schneider και Enste (2000). Άρα το κοινωνικό περιβάλλον φθείρεται και η πραγματική οικονομική ανάπτυξη εξασθενεί..

Πολλοί συγγραφείς στις μελέτες τους εστιάζουν αρκετά στις συνέπειες που προκύπτουν από την ανάπτυξη του παράνομου τομέα. Ωστόσο οι συνέπειες ακόμα είναι αμφιλεγόμενες αφού η παραοικονομία είναι ένα σύνθετο φαινόμενο και θα ήταν λάθος να επισημανθούν και ίσως να λαμβάνονται υπόψη μόνον οι αρνητικές συνέπειες της. Ο Schneider (1998b) στη μελέτη του απέδειξε ότι σχεδόν τα 2/3 των εσόδων, κερδών της παραοικονομίας δαπανώνται άμεσα στην πραγματική οικονομία και με έμμεσα φορολογικά έσοδα καθώς και με σημαντικές θετικές επιδράσεις στην οικονομική ανάπτυξη. Το ίδιο μονοπάτι ακολούθησε και ο Bhattacharyya (1993, 1999) ο οποίος μελέτησε την Αγγλία (1960-1984) και απέδειξε ότι πράγματι ο άτυπος τομέας έχει θετικές συνέπειες στις δαπάνες των καταναλωτών για αγαθά και υπηρεσίες. Συγκεκριμένα, η Katrechka (2014) αναφέρεται στο γεγονός ότι η ελευθερία ύπαρξης της παραοικονομίας χωρίς δηλαδή κρατικές παρεμβάσεις για τον περιορισμό της ή την εξάλειψη της (δύσκολο να συμβεί) δίνει τη δυνατότητα στους καταναλωτές και στις τιμές (των αγαθών της αγοράς) να παρουσιάζουν μια ευελιξία με αποτέλεσμα να αυξάνεται ο αριθμός των καταναλωτών που θέλουν να μεγιστοποιήσουν την χρησιμότητα τους, η οποία με την σειρά της αυξάνει την ικανοποίηση και την αξιοπιστία προς την κυβέρνηση. Έτσι λοιπόν οι μεγαλύτερες δαπάνες των ατόμων οδηγούν σε καλύτερευση της ποιότητας ζωής και στην ουσία στην οικονομική ανάπτυξη. Επιπλέον οι Kaufmann και Kaliberda (1996) εμφάνισαν κάποια σημαντικά στοιχεία για την θετική επίδραση της παραοικονομίας κυρίως από την πλευρά της αγορά εργασίας. Η ύπαρξη του άτυπου τομέα μπορεί να παράσχει τόσο οικονομική όσο και κοινωνική ασφάλεια σε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες παρουσιάζουν χαμηλά εισοδήματα ή αν δεν μπορούν να βρουν κάποια εργασία στην πραγματική οικονομία. Πρόσφατη έρευνα των Singh, Jain-Chandra και Mohommad (2012) οι οποίοι υποστηρίζουν και συμπληρώνουν τους Kaufmann και Kaliberda (1996) διευκρινίζουν ότι ο ανεπίσημος τομέας μπορεί να εμφανίζεται ως μία μελλοντική οικονομική ανάπτυξη ανάμεσα στην πραγματική οικονομία. Στην πράξη δηλαδή θα είναι μια εφεδρική, υποκατάστατη λύση ανάγκης κυρίως για περιόδους οικονομικών και όχι μόνο δυσκολιών των πραγματικών θεσμικών οργάνων, όπως η αντιμετώπιση της ανεργίας ή άλλων προβλημάτων σε περιόδους κρίσης κτλ.

2. Οικονομετρική ανάλυση

2.1 Δεδομένα

Στόχος τη μελέτης είναι η ανάλυση της επίδρασης της παραοικονομίας στην απασχόληση. Δεδομένου των προβλημάτων μιας πιο ακριβής εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας, τα δεδομένα της μεταβλητής του άτυπου τομέα αντλήθηκαν από την εκτίμηση του Hassan και Schneider (2016) οι οποίοι χρησιμοποίησαν την MIMIC (Multiple Indicator Multiple causes) προσέγγιση ώστε να υπολογίσουν το μέγεθος της παραοικονομίας για 157 χώρες για την περίοδο 1999-2013. Από την πλευρά της απασχόλησης τα δεδομένα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την εξεταζόμενη περίοδο αντλήθηκαν από τους World Development Indicators (WDI) της Παγκόσμιας Τράπεζας. Αντίστοιχα για τις υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές (Control) τα δεδομένα πάρθηκαν από τους WDI της παγκόσμιας τράπεζας καθώς παρέχουν μια ευρέως ιδιαίτερη κάλυψη για την εμπειρική ανάλυση. Στον πίνακα 2 παρουσιάζονται συνοπτικά στατιστικά στοιχεία και στον πίνακα 3 οι μεταβλητές και η πηγή των δεδομένων.

Πίνακας 2

Συνοπτικά στατιστικά

	Obs.	Mean	Min.	Max.	Std. Div.
Employment to population ratio (%)	2355	57.75563	30.601	87.817	11.22251
Shadow economy (% of GDP)	2355	33.81948	8.29	89.2	14.83191
Tax revenue (% of GDP)	1662	16.99091	.3214139	62.85861	7.960707
Trade (% of GDP)	2309	89.53966	16.94601	442.62	54.55391
Gross Capital Formation (% of GDP)	2271	23.71877	.2928698	154.4679	9.403185
Life expectancy (in years)	2354	68.77847	37.822	83.83171	9.754048
Final Consumption Expenditure (% GDP)	2263	80.21243	4.192788	241.9739	19.06964
School Enrollment (%)	1788	77.21328	5.21012	161.0192	29.88848
Broad Money (% of GDP)	2008	53.37578	.0014609	350.5682	43.34938

Πίνακας 3

<i>Data Definitions</i>		
<u>Dependent Variable</u>	<u>Description</u>	<u>Source</u>
Employment to population ratio	Employment to population ratio is the proportion of a country's population that is employed. Employment is defined as persons of working age who, during a short reference period, were engaged in any activity to produce goods or provide services for pay or profit, whether at work during the reference period (i.e. who worked in a job for at least one hour) or not at work due to temporary absence from a job, or to working-time arrangements. Ages 15 and older are generally considered the working-age population.	World bank.
<u>Independent Variables</u>		
Shadow economy	Shadow economy reflects mostly the legal economic and productive activities that, if recorded, should contribute to the national GDP. Therefore, the definition of the shadow economy tries to avoid illegal or criminal activities, Do-it-Yourself, charitable or household activities.	Mai Hassan Friedrich Schneider (2016).
Tax revenue	Tax revenue refers to compulsory transfers to the central government for public purposes. Certain	World bank.

	<p>compulsory transfers such as fines, penalties, and most social security contributions are excluded. Refunds and corrections of erroneously collected tax revenue are treated as negative revenue.</p>	
Trade	<p>Trade is the sum of exports and imports of goods and services measured as a share of gross domestic product.</p>	World bank.
Gross capital formation	<p>Gross capital formation (formerly gross domestic investment) consists of outlays on additions to the fixed assets of the economy plus net changes in the level of inventories. Fixed assets include land improvements (fences, ditches, drains, and so on); plant, machinery, and equipment purchases; and the construction of roads, railways, and the like, including schools, offices, hospitals, private residential dwellings, and commercial and industrial buildings. Inventories are stocks of goods held by firms to meet temporary or unexpected fluctuations in production or sales, and "work in progress." According to the 1993 SNA, net acquisitions of valuables are also considered capital formation.</p>	World bank.
Life expectancy	<p>Life expectancy at birth indicates</p>	World bank.

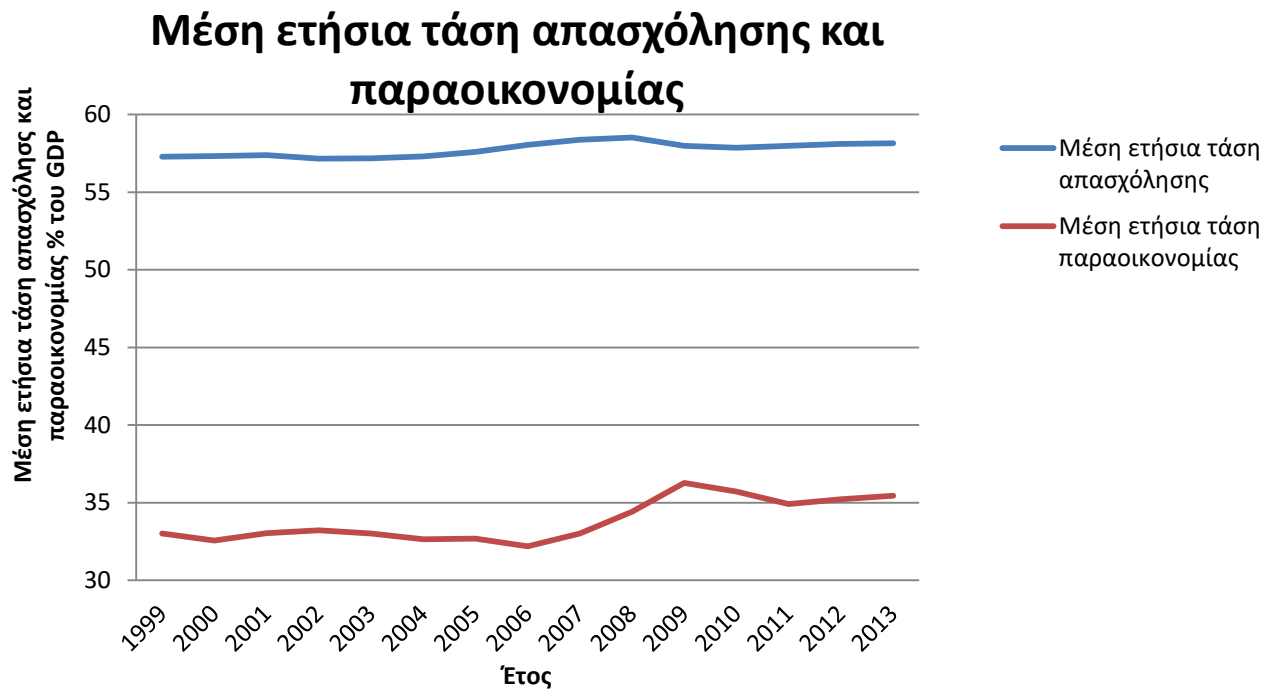
	the number of years a newborn infant would live if prevailing patterns of mortality at the time of its birth were to stay the same throughout its life.	
Final consumption expenditure	Final consumption expenditure (formerly total consumption) is the sum of household final consumption expenditure (private consumption) and general government final consumption expenditure (general government consumption). This estimate includes any statistical discrepancy in the use of resources relative to the supply of resources.	World bank.
School enrollment, secondary	Gross enrollment ratio is the ratio of total enrollment, regardless of age, to the population of the age group that officially corresponds to the level of education shown. Secondary education completes the provision of basic education that began at the primary level, and aims at laying the foundations for lifelong learning and human development, by offering more subject- or skill-oriented instruction using more specialized teachers.	World bank.
Broad money	Broad money is the sum of currency outside banks; demand deposits other than those of the central government; the time,	World bank.

	savings, and foreign currency deposits of resident sectors other than the central government; bank and traveler's checks; and other securities such as certificates of deposit and commercial paper.	
--	--	--

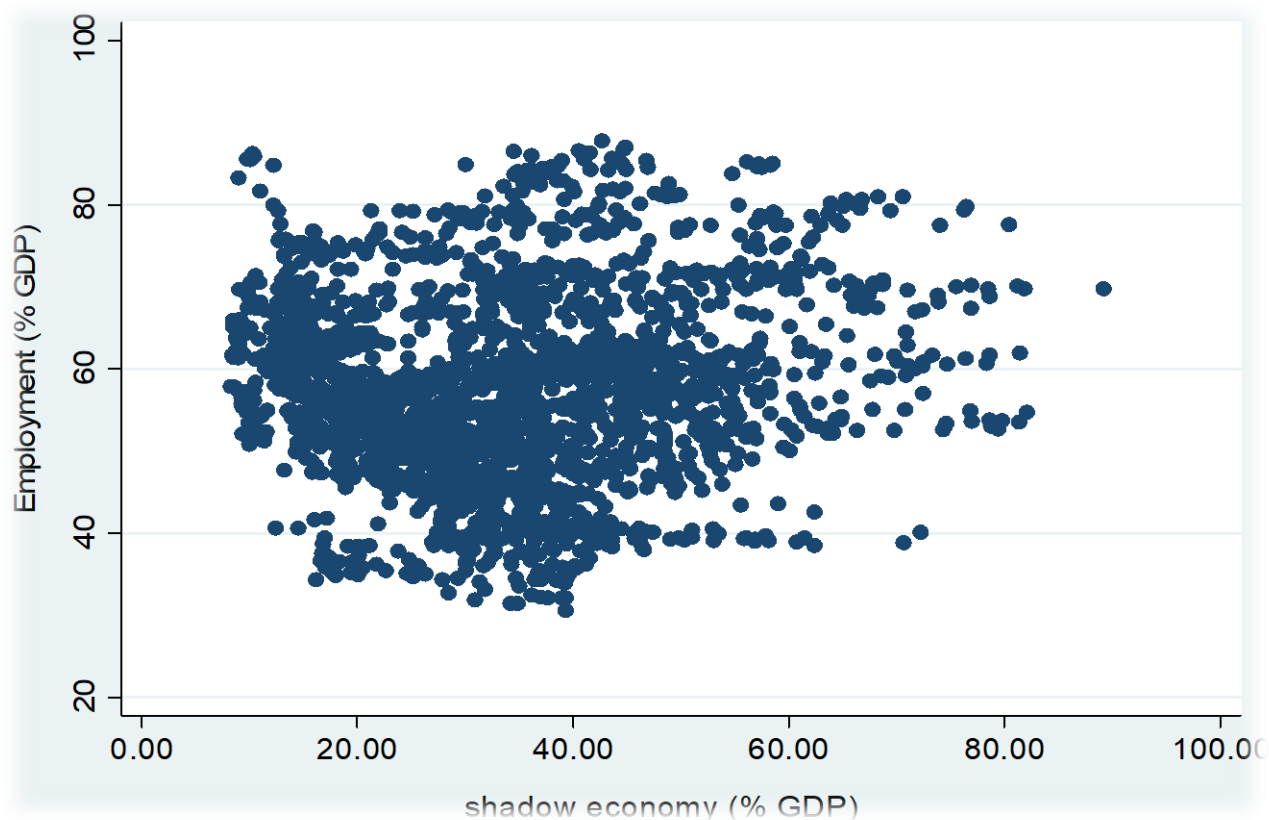
2.1.1 Μέση ετήσια τάση παραοικονομίας και απασχόλησης και η συσχέτιση μεταξύ τους

Στο παρακάτω διάγραμμα 2 εμφανίζεται η μέση ετήσια τάση της απασχόλησης και της παραοικονομίας. Είναι φανερό ότι το μέσο ετήσιο ποσοστό της απασχόλησης κυμαίνεται μεταξύ 55%-60% σημειώνοντας μια σταθερή πορεία στο πέρασμα του χρόνου. Αντίστοιχα το μέσο ετήσιο ποσοστό της παραοικονομίας κυμαίνεται γενικότερα σε υψηλά επίπεδα και συγκεκριμένα μεταξύ 30%-40%. Ωστόσο σημειώνονται αρκετές διακυμάνσεις με σημείο καμπής το έτος 2007 όπου ενδεχομένως η οικονομική κρίση επηρέασε την παραοικονομία με το ποσοστό να εκτοξεύεται σε ακόμα μεγαλύτερα επίπεδα. Αντίστοιχα στο διάγραμμα 3 χαράζεται η συσχέτιση των δύο αυτών μεταβλητών.

Διάγραμμα 2: Μέση ετήσια τάση της ανεπίσημης οικονομίας και της απασχόλησης για 157 χώρες κατά την περίοδο 1999-2013.

Διάγραμμα 3: Η συσχέτιση ανάμεσα στην ανεπίσημη οικονομία και την απασχόληση για 157 χώρες κατά την περίοδο 1999-2013.

2.2 Μεθοδολογία

Σε αυτήν την ενότητα παρουσιάζεται το εμπειρικό μέρος της μελέτης. Το ερευνητικό ερώτημα που θα απαντηθεί αφορά τους προσδιοριστικούς παράγοντες της απασχόλησης και ειδικότερα τον τρόπο με τον οποίο η παραοικονομία επηρεάζει το μέγεθος της απασχόλησης. Η μέθοδος που εφαρμόζεται είναι η μέθοδος panel data. Χρησιμοποιούνται δεδομένα για 157 χώρες και για την περίοδο 1990 – 2013.

Η βασική σχέση η οποία αναλύεται στη μελέτη εμφανίζεται παρακάτω:

$$\text{Emp}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Shadow}_{it} + \beta_2 \text{Tax}_{it} + \beta_3 \text{Trade}_{it} + \beta_4 \text{GCF}_{it} + \beta_5 \text{Le}_{it} + \beta_6 \text{FCE}_{it} + \beta_7 \text{School}_{it} + \Theta_i + H_t + e_{it}$$

Όπου :

Emp_{it} είναι το επίπεδο απασχόλησης ως προς τον πληθυσμό,

το Shadow_{it} είναι το μέγεθος της παραοικονομίας,

το Tax_{it} είναι τα φορολογικά έσοδα,

το trade_{it} είναι το επίπεδο εμπορίου,

το GCF_{it} είναι οι επενδύσεις,

το Le_{it} είναι το προσδόκιμο ζωής,

το FCE_{it} είναι οι συνολικές καταναλωτικές δαπάνες,

το School_{it} είναι επίπεδο εκπαίδευσης,

το Θ_i, H_t είναι η επίδραση των χωρών και του χρόνου αντίστοιχα (fixed effects),

το E_{it} είναι το σφάλμα,

το i εκπροσωπεί την κάθε χώρα και το t τον χρόνο.

Αρχικά για την εκτίμηση της βασικής σχέσης χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος (OLS) σε επίπεδο panel και στη συνέχεια η μέθοδος panel fixed effects λόγω του αποτελέσματος του Hausman test. Ταυτόχρονα έγινε έλεγχος για αυτοσυσχέτιση και ετεροσκεδαστικότητα. Ωστόσο, εμφανιζόμαστε επιφυλακτικοί κυρίως για την βασική μας μεταβλητή (Shadow economy) για την ύπαρξη πιθανής ενδογένειας,¹⁷ γεγονός το οποίο κάνει τους εκτιμητές των ελαχίστων τετραγώνων (OLS) να είναι πιθανόν μεροληπτικοί και ασυνεπείς ακόμη και ασυμπτωτικά. Έτσι στη συνέχεια για την διόρθωση της εφαρμόζουμε τη μέθοδο GMM (generalized method of moments), καθώς επίσης και τα τεστ του Sargan και του Arellano Bond ώστε να λυθούν

¹⁷ Ενδογενής είναι μία μεταβλητή η οποία συσχετίζεται με τον διαταρακτικό

ενδεχόμενα προβλήματα αυτοσυσχέτισης και over-identifying restrictions (αφορά την δομή του μοντέλου). Η μέθοδος αυτή εφαρμόζεται στο πλαίσιο των ημιπαραμετρικών μοντέλων. Η μέθοδος αυτή απαιτεί έναν συγκεκριμένο αριθμό συνθηκών που κάνουν το μοντέλο να είναι «καλό». Οι συνθήκες αυτές είναι λειτουργίες των παραμέτρων του μοντέλου και των δεδομένων τέτοιες ώστε η προσδοκία τους να είναι μηδενική στις πραγματικές τιμές των παραμέτρων. Έτσι η μέθοδος αυτή ελαχιστοποιεί των μέσο όρο των συνθηκών αυτών. Παρόλα αυτά για τον ίδιο λόγο εφαρμόζουμε και μια άλλη μέθοδο εκτίμησης, την εκτίμηση με βοηθητικές μεταβλητές. Οι βοηθητικές μεταβλητές είναι εξωγενείς ερμηνευτικές μεταβλητές που δεν συμπεριλαμβάνονται στο αρχικό υπόδειγμα παλινδρόμησης και χρησιμοποιούνται σαν «αντιπρόσωποι» των ενδογενών ερμηνευτικών μεταβλητών του υποδείγματος. Οι βοηθητικές αυτές μεταβλητές πρέπει να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις οι οποίες είναι οι εξής: i) δεν πρέπει να συσχετίζονται με τον διαταρακτικό όρο του υποδείγματος και ii) ότι πρέπει να συσχετίζονται είτε θετικά είτε αρνητικά με την ενδογενή ερμηνευτική μεταβλητή που αντιπροσωπεύουν. Είναι φανερό ότι θα πρέπει να ελεγχθεί και η καταλληλότητα της βοηθητικής μας μεταβλητής. Εφαρμόζοντας τα αντίστοιχα τεστ όπως του Kleibergen-Paap rk Wald και του Kleibergen-Paap rk Im αντλούμε πληροφορίες για την εγκυρότητά της. Στη συνέχεια λοιπόν παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων.

Πίνακας 4

Αποτελέσματα παλινδρόμησης

Dependent Variable	OLS	GMM	GMM	IV
Employment				
Independent Variables				
				Second stage results
Lag of dependent variable		0.686*** (0.033)	0.686*** (0.072)	
Shadow economy	-0.065*** (0.015)	-0.053*** (0.009)	-0.053*** (0.015)	-1.135*** (0.377)
Tax revenue	0.047** (0.023)	0.059*** (0.015)	0.059* (0.032)	0.377*** (0.273)
Trade	-0.006 (0.005)	0.015*** (0.004)	0.015*** (0.005)	0.012 (0.021)
Gross Capital Formation	0.090*** (0.015)	0.065*** (0.010)	0.065*** (0.020)	-0.015 (0.050)
Life expectancy	0.294*** (0.051)	-0.106** (0.044)	-0.106 (0.070)	-0.236 (0.283)
Final Consumption Expenditure	-0.057*** (0.014)	-0.002 (0.011)	-0.002 (0.010)	0.161* (0.097)
School Enrollment	-0.012 (0.010)	0.022*** (0.009)	0.022** (0.011)	0.063* (0.034)
Constant	39.759*** (3.479)	21.327*** (3.231)	21.327*** (5.579)	
				First stage results
Broad Money				0.039*** (0.012)
Number of groups/countries	120	117	117	99
Observations	1293	1040	1040	969
R-squared	0.1267			
Hausman-test				

P-value	(0.000)			
Sargan-test				
P-value		(0.000)		
Arelando Bond-test				
P-value			(0.6916)	
Kleibergen-Paap rk lm test				10.253
Kleibergen-Paap rk Wald test				10.231

Σημείωση: Robust standard errors in parentheses. Also Sargan test and Arelando Bond test, the statistics are reported. In addition, Sargan test with Hypothesis H_0 being: overidentifying restrictions are valid. Arelando Bond test with Hypothesis H_0 being: no autocorrelation. Also $***p<0.01$, $**p<0.05$, $*p<0.1$ with *,**,*** denote the statistically significance at the 10%, 5% and 1% levels respectively.

2.3 Αποτελέσματα

Η ενότητα αυτή αναφέρεται στα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων τα οποία εμφανίζονται στον πίνακα 4. Στην πρώτη στήλη χρησιμοποιούμε την παλινδρόμηση των απλών ελαχίστων τετραγώνων. Παρατηρούμε πως η βασική ανεξάρτητη μεταβλητή (Shadow economy) παρουσιάζει μια αρνητική σχέση με την εξαρτημένη μας μεταβλητή (employment) και είναι στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 1%. Ταυτόχρονα οι υπόλοιπες ανεξάρτητες μεταβλητές μας όπως οι επενδύσεις, το προσδόκιμο ζωής και οι καταναλωτικές δαπάνες είναι στατιστικά σημαντικές στο ίδιο επίπεδο 1%. Στατιστικά σημαντική μεταβλητή αποτελούν και τα φορολογικά έσοδα τα οποία εμφανίζουν στατιστική σημαντικότητα σε επίπεδο 5%. Αντίθετα οι τελευταίες δύο ανεξάρτητες μεταβλητές μας, το εκπαιδευτικό επίπεδο και το εμπόριο δεν φαίνονται να μας δίνουν χρήσιμες πληροφορίες αφού δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Στη συνέχεια με δεδομένο της υποψίας για ύπαρξη ενδογένειας επιδιώκουμε την διόρθωση της. Πραγματοποιώντας μια GMM παλινδρόμηση απαλείφουμε το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε και περιμένουμε τη βασική μεταβλητή να διατηρεί την αρνητική σχέση της με την εξαρτημένη μεταβλητή. Όπως παρατηρείται και στην στήλη 2 του πίνακα 4 η σχέση παραμένει η αναμενόμενη αλλά και στατιστικά σημαντική σε επίπεδο 1%. Με την χρήση των τεστ του Sargan (στήλη 2) και Arellano Bond (στήλη 3) τα αποτελέσματα μας παρέχουν μια αρκετά ικανοποιητική εικόνα. Εκτός από την στατιστική σημαντικότητα της κύριας ανεξάρτητης μεταβλητής (1%) βλέπουμε τόσο την υστέρηση της εξαρτημένης μεταβλητής όσο και τις υπόλοιπες ανεξάρτητες εκτός της μεταβλητής του προσδόκιμου ζωής και της συνολικής κατανάλωσης δαπανών να είναι εξίσου στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 1%, 5% και μη στατιστικά σημαντικές αντίστοιχα. Παρομοίως και στην στήλη 3 του πίνακα 4 τα αποτελέσματα δεν φαίνεται να διαφέρουν πολύ. Τα βασικά στοιχεία που είναι απαραίτητα για την καλύτερη ανάλυση της μελέτης παρουσιάζουν μια σταθερότητα με την ανεξάρτητη μας μεταβλητή να την αντιπροσωπεύει. Τέλος η στήλη 4 μας δείχνει τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης με την μέθοδο των βοηθητικών μεταβλητών. Η βοηθητική μεταβλητή που χρησιμοποιήθηκε είναι το Broad Money.¹⁸ Είναι απαραίτητη προϋπόθεση η

¹⁸ Αναφέρεται στα διαθέσιμα χρήματα που είναι εκτός τραπεζών. Αναλυτική ορολογία εμφανίζεται στον πίνακα 2

βοηθητική μεταβλητή να σχετίζεται με την ερμηνευτική μεταβλητή που είναι η παραοικονομία και να μην σχετίζεται με τον διαταρακτικό όρο του μοντέλου της παλινδρόμησης ώστε να αντλούνται καλύτερα αποτελέσματα. Ο κύριος λόγος λοιπόν εφαρμογής της συγκεκριμένης παλινδρόμησης είναι για την αντιμετώπιση τριών βασικών προβλημάτων που ενδέχεται να παρουσιαστούν. Συγκεκριμένα, πρώτον η μεροληψία από την παράλειψη μιας μεταβλητής η οποία ενδεχομένως συσχετίζεται με την ανεξάρτητη μεταβλητή η οποία ωστόσο μπορεί να μην είναι παρατηρήσιμη και είναι απαραίτητη για την εισαγωγή της στο μοντέλο. Δεύτερον η μεροληψία της αιτιώδους σχέσης μεταξύ εξαρτημένης και ανεξάρτητης μεταβλητής καθώς δεν είναι εμφανές ποια επηρεάζει ποια. Τρίτον, η μεροληψία σφάλματος στις μεταβλητές, δηλαδή η ενσωμάτωση σφάλματος στο μοντέλο. Αντίστοιχα λοιπόν και εδώ η ομαλότητα και η σταθερότητα της σχέσης της εξαρτημένης μεταβλητής και της ανεξάρτητης διατηρείται. Σημειώνεται πως η παραοικονομία και τα φορολογικά έσοδα αποτελούν μεταβλητές με στατιστική σημασία σε επίπεδο 1%. Πρέπει να τονιστεί ότι και η βοηθητική μεταβλητή στο πρώτο στάδιο είναι στατιστικά σημαντική επίσης σε 1%. Από την άλλη μεριά οι καταναλωτικές δαπάνες και το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι στατιστικά σημαντικές σε 10%. Οι υπόλοιπες δεν παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συνοψίζοντας, το μοντέλο εμφανίζει αρκετά ικανοποιητικά αποτελέσματα με όλα τα εφαρμόσιμα απαραίτητα τεστ να το συνοδεύουν, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να αντιληφθούμε καλύτερα την επίδραση της παραοικονομίας στο επίπεδο απασχόλησης.

Όλες οι παλινδρομήσεις που υλοποιήσαμε έδειξαν μια σταθερή αρνητική σχέση μεταξύ της παραοικονομίας και της απασχόλησης. Συνολικά οι ενδείξεις εμφανίζονται να ακολουθούν την πλευρά της βιβλιογραφίας η οποία υποστηρίζει μια αρνητική σχέση ανεπίσημου τομέα και ΑΕΠ. Αυτή η αρνητική σχέση λοιπόν φαίνεται να υπάρχει και στα αποτελέσματα της αγοράς εργασίας. Η ανάπτυξη του άτυπου τομέα εστιάζει στη μείωση των θέσεων εργασίας της επίσημης οικονομίας οδηγώντας τους εργαζόμενους στην παραοικονομία με συνέπεια την απώλεια αγαθών και υπηρεσιών από την πλευρά της παραγωγικής δραστηριότητας συνεπώς και σε μείωση του ΑΕΠ.¹⁹

¹⁹ Η συρρίκνωση ή μείωση του ΑΕΠ συνδυάζεται άμεσα με μακροοικονομικούς δείκτες άρα και την απασχόληση

3. Συμπεράσματα

Η παραοικονομία δεν αποτελεί ένα σύγχρονο φαινόμενο αλλά διατηρεί τις ρίζες του στο μακρινό παρελθόν. Είναι ένα από τα κυριότερα προβλήματα που μαστίζουν την σύγχρονη εποχή και χρήζει πλήρης αντιμετώπισης. Ταυτόχρονα είναι ευρύτερα αποδεκτό πως το ποσοστό της είναι μεγαλύτερο και φυσικά αυξανόμενο σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Η συγκεκριμένη μελέτη διερευνά την επίπτωση του άτυπου τομέα στο επίπεδο απασχόλησης για 157 χώρες την περίοδο 1999-2013. Τα αποτελέσματα τα οποία προέκυψαν έδειξαν μια αρνητική σχέση της απασχόλησης με τον ανεπίσημο τομέα γεγονός το οποίο σημαίνει πως όσο επεκτείνεται ο ανεπίσημος τομέας μειώνεται το επίπεδο της απασχόλησης σημαντικά. Ένα ερώτημα που τίθεται και για το οποίο δεν έχουμε άμεσα απάντηση είναι αν η μεταβλητή απασχόληση που χρησιμοποιείται αφορά την απασχόληση του επίσημου τομέα ή και την απασχόληση και του ανεπίσημου τομέα της οικονομίας. Στην πρώτη περίπτωση η αύξηση της παραοικονομίας θα μπορούσε να ερμηνευτεί ότι δημιουργεί θέσεις απασχόλησης μειώνοντας τις θέσεις απασχόλησης στην επίσημη οικονομία. Αν όμως στη μεταβλητή απασχόληση εντάσσεται η απασχόληση τόσο του επίσημου όσο και του ανεπίσημου τομέα, η μεταβολή της απασχόλησης δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί από την επέκταση της ανεπίσημης οικονομίας. Η αρνητική σχέση μεταξύ της ανάπτυξης της ανεπίσημης οικονομίας και της απασχόλησης αποτελεί ένδειξη ότι η ανάπτυξη της ανεπίσημης οικονομίας προκαλεί συρρίκνωση της επίσημης οικονομίας και με τον τρόπο αυτό η δημιουργία θέσεων εργασίας στην ανεπίσημη οικονομία είναι μικρότερη από την καταστροφή θέσεων εργασίας στην επίσημη οικονομία.

3.1 Αντί επιλόγου

Η άνθηση του ιδιαίτερου φαινομένου της παραοικονομίας έδειξε τα πρώτα της σημάδια πολλές δεκαετίες πριν. Ωστόσο η σπουδαιότητα του θεωρούνταν μικρή καθώς επικρατούσε η αντίληψη ότι η έκταση του θα ήταν περιορισμένη. Όμως ειδικότερα της τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες τα πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά αφού η έκταση του αρχίζει να παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και οι μελέτες και οι αναλύσεις του φαινομένου αναπτύσσονται ταχύτατα. Με την πάροδο του χρόνου λοιπόν και με την εκτεταμένη διερεύνηση του έχει αποδειχθεί πως οι επιπτώσεις του είναι τόσο θετικές όσο και αρνητικές και με αρκετούς ερευνητές να έρχονται ορισμένες φορές σε αντίθεση ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει η παραοικονομία. Ο ρόλος του άτυπου τομέα συγκλίνει στο γεγονός πως η εξάλειψη ή τουλάχιστον ο περιορισμός του είναι κύριος στόχος για τις κυβερνήσεις όλου του κόσμου με τις κατάλληλες πολιτικές να βρίσκονται στο προσκήνιο. Βέβαια στο σημείο αυτό είναι αξιοσημείωτο να τονιστεί το εξής: βασιζόμενοι στις αμέτρητες θεωρητικές κυρίως μελέτες θα μπορούσε κάποιος να εστιάσει και να αναφερθεί στο γεγονός ότι αφού ο ανεπίσημος τομέας σημειώνει θετικές επιδράσεις σε αρκετά σημεία της κοινωνίας ποιος ο λόγος επανεξέτασης και μεταβολής των διαφόρων πολιτικών που υπάρχουν; Παρόλα αυτά έχει αποδειχθεί πως η παραοικονομία προκαλεί ισχυρότατα πλήγματα σε όλους του τομείς της κοινωνίας επισκιάζοντας στην ουσία τις όποιες θετικές συνέπειες. Έτσι λοιπόν η χάραξη πολιτικών είναι αναγκαία συνθήκη για την μείωση του φαινομένου αυτού. Στην παρούσα εργασία διευκρινίζονται αναλυτικά τόσο οι αιτίες όσο και οι συνέπειες που διέπουν το φαινόμενο της παραοικονομίας. Η αντιμετώπιση τους πρέπει να αποτελεί βασική προτεραιότητα οικονομικής πολιτικής των κυβερνήσεων με κύριο στόχο την καταπολέμηση τους σε ένα γενικότερο «κατάλληλο» πλαίσιο και όχι αποσπασματικά και περιπτώσιακά μόνο και μόνο για την είσπραξη εσόδων για τα κράτη. Είναι απόλυτα συνετό λοιπόν οι χαρακτες των πολιτικών να εστιάσουν όχι μόνο στα νομοθετικά μέτρα αλλά και σε διοικητικές και θεσμικές αλλαγές που είναι απαραίτητες, όπου στην ουσία χωρίς αυτές η υλοποίηση οποιωνδήποτε μέτρων πολιτικής δεν είναι εφικτό να γίνουν. Παράλληλα είναι ιδιαίτερα σπουδαίο να τονιστεί και να γίνει αντιληπτό πως η παραοικονομία δεν εκτρέφεται μόνο από φορολογικές ρυθμίσεις αλλά από ένα πλαίσιο πολλών ρυθμίσεων και παρεμβάσεων οι οποίες συμβάλλουν στον σχεδιασμό και στην

αποτελεσματικότητα της οικονομικής, κοινωνικής και όχι μόνο πολιτικής. Για παράδειγμα η λειτουργία της αγοράς αγαθών, του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, της δημόσιας διοίκησης, οι πολιτικές που εφαρμόζονται για τους οικονομικούς μετανάστες που εργάζονται σε κάθε χώρα ή ακόμη και από αρμόδιες αστυνομικές υπηρεσίες οι οποίες εξειδικεύονται στην καταπολέμηση τέτοιων περιστατικών. Στην ανάλυση της μελέτης μας εξετάζεται η σχέση παραοικονομίας με το επίπεδο απασχόλησης. Οι σωστές και αναπτυξιακές πολιτικές είναι αυτές οι οποίες θα καταπολεμήσουν τον ανεπίσημο τομέα ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο πολλούς και βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες όπως η ανεργία, το χρέος, ο πληθωρισμός, ο ρυθμός ανάπτυξης ή το επίπεδο απασχόλησης το οποίο μελετάμε κ.ά. Συνοψίζοντας λοιπόν θα ήταν καλό να λαμβάνουμε υπόψη μας πως η αντιμετώπιση της παραοικονομίας απαιτεί ένα αποτελεσματικό πλαίσιο ρυθμίσεων και αλλαγών που θα καλύπτει όλα τα κενά τόσο σε οικονομικό όσο και κοινωνικό επίπεδο και θα επικεντρώνεται στη συνεχή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και γενικότερα της ευημερίας του κοινωνικού συνόλου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Alderslade, J., Talmadge, J., & Freeman, Y. (2006). *Measuring the informal economy: one neighborhood at a time*. Washington, DC: Brookings Institution, Metropolitan Policy Program.

Buehn, A., & Schneider, F. (2008). MIMIC models, cointegration and error correction: An application to the French shadow economy. CESifo Working Paper No. 2200.

Dell'Anno, R. (2007). The shadow economy in Portugal: An analysis with the MIMIC approach. *Journal of Applied Economics*, 10(2).

Dreher, A., & Schneider, F. (2010). Corruption and the shadow economy: an empirical analysis. *Public Choice*, 144(1-2), 215-238.

Dreher, A., Kotsogiannis, C., & McCorriston, S. (2009). How do institutions affect corruption and the shadow economy?. *International Tax and Public Finance*, 16(6), 773.

Feld, L. P., & Schneider, F. (2010). Survey on the shadow economy and undeclared earnings in OECD countries. *German Economic Review*, 11(2), 109-149.

Fialová, K., & Schneider, O. (2011). *Labor institutions and their impact on shadow economies in Europe*. The World Bank.

Fleming, M. H., Roman, J., & Farrell, G. (2000). The shadow economy. *Journal of International Affairs*, 387-409.

Frey, B. S., & Schneider, F. (2000). *Informal and underground economy* (No. 0004). Working Paper, Department of Economics, Johannes Kepler University of Linz.

Frey, B. S., & Weck, H. (1983). Estimating the shadow economy: a 'naive' approach. *Oxford economic papers*, 35(1), 23-44.

Gasparėnienė, L., Remeikienė, R., & Heikkilä, M. (2016). Evaluation of the impact of shadow economy determinants: Ukrainian case. *Intellectual Economics*, 10(2), 108-113.

González-Fernández, M., & González-Velasco, C. (2015). Analysis of the shadow economy in the Spanish regions. *Journal of Policy Modeling*, 37(6), 1049-1064.

Hassan, M., & Schneider, F. (2016). Modelling the Egyptian Shadow Economy: A MIMIC model and A Currency Demand approach. *Journal of Economics and Political Economy*, 3(2), 309-339.

Hassan, M., & Schneider, F. (2016). Modelling the Egyptian Shadow Economy: A MIMIC model and A Currency Demand approach. *Journal of Economics and Political Economy*, 3(2), 309-339.

Hassan, M., & Schneider, F. (2016). Size and development of the shadow economies of 157 countries worldwide: Updated and new measures from 1999 to 2013. IZA Discussion Paper 10281.

Hazans, M. (2011). *Informal workers across Europe: Evidence from 30 European countries*. The World Bank.

Johnson, S., Kaufmann, D., Shleifer, A., Goldman, M. I., & Weitzman, M. L. (1997). The unofficial economy in transition. *Brookings papers on economic activity*, 1997(2), 159-239.

Katsios, S. (2015). The shadow economy and corruption in Greece. *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 4(1).

Manolas, G., Rontos, K., Sfakianakis, G., & Vavouras, I. (2013). The determinants of the shadow economy: The case of Greece. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 6(1).

Putniņš, T. J., & Sauka, A. (2015). Measuring the shadow economy using company managers. *Journal of Comparative Economics*, 43(2), 471-490.

Ruge, M. (2010). Determinants and size of the shadow economy—a structural equation model. *International Economic Journal*, 24(4), 511-523.

Schneider, F. (1986). Estimating the size of the Danish shadow economy using the currency demand approach: An attempt. *The Scandinavian Journal of Economics*, 643-668.

Schneider, F. (2002). Size and measurement of the informal economy in 110 countries. In *Workshop of Australian National Tax Centre, ANU, Canberra*.

Schneider, F. (2012). The shadow economy and work in the shadow: what do we (not) know?. IZA Discussion Paper No. 6423.

Schneider, F., & Buehn, A. (2013). Estimating the size of the shadow economy: methods, problems and open questions. IZA Discussion Paper 9820.

Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: size, causes, and consequences. *Journal of economic literature*, 38(1), 77-114.

Schneider, F., & Enste, D. H. (2013). *The shadow economy: An international survey*. Cambridge University Press.

Schneider, F., & Klinglmaier, R. (2004). Shadow economies around the world: what do we know?. IZA Discussion Paper No. 1043.

Schneider, F., & Williams, C. (2013). *The Shadow Economy*. The Institute of Economic Affairs. Edward Elgar.

Schneider, F., Buehn, A., & Montenegro, C. E. (2010). New estimates for the shadow economies all over the world. *International Economic Journal*, 24(4), 443-461.

Schneider, F., Buehn, A., & Montenegro, C. E. (2011). Shadow economies all over the world: New estimates for 162 countries from 1999 to 2007. *Handbook on the shadow economy*, 9-77.

Schneider, F., Raczkowski, K., & Mroz, B. (2015). Shadow economy and tax evasion in the EU. *Journal of Money Laundering Control*, 18(1), 34-51.

Torgler, B., & Schneider, F. (2009). The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30(2), 228-245.

Tudose, B. M., & Clipa, R. I. (2016). An Analysis Of The Shadow Economy In Eu Countries. *CES Working Papers*, 8(2), 303.

Williams, C. C. (2006). Evaluating the magnitude of the shadow economy: a direct survey approach. *Journal of Economic Studies*, 33(5), 369-385.

Williams, C. C. (2014). Out of the shadows: a classification of economies by the size and character of their informal sector. *Work, employment and society*, 28(5), 735-753.

Williams, C., & Renooy, P. (2013). Tackling undeclared work in 27 European Union Member States and Norway: Approaches and measures since 2008. Eurofound.

Παράρτημα

Πίνακας χωρών

Algeria	Liberia	Bulgaria
Angola	Macao SAR, China	Croatia
Argentina	Madagascar	Georgia
Bahrain	Malawi	Kazakhstan
Bangladesh	Malaysia	Kyrgyz Republic
Barbados	Maldives	Latvia
Belize	Mali	Lithuania
Benin	Mauritania	Macedonia, FYR
Bhutan	Mauritius	Moldova
Bolivia	Mexico	Mongolia
Botswana	Morocco	Montenegro
Brazil	Mozambique	Romania
Burkina Faso	Namibia	Russian Federation
Burundi	Nepal	Serbia
Cabo Verde	Nicaragua	Tajikistan
Cambodia	Niger	Ukraine
Cameroon	Nigeria	Australia
Central African Republic	Oman	Austria
Chad	Pakistan	Bahamas, The
China	Papua New Guinea	Belgium
Colombia	Paraguay	Canada
Comoros	Peru	Chile
Congo, Dem. Rep.	Philippines	Cyprus
Congo, Rep.	Qatar	Czech Republic
Costa Rica	Rwanda	Denmark
Cote d'Ivoire	Saudi Arabia	Estonia
Dominican Republic	Senegal	Finland
Ecuador	Sierra Leone	France
Egypt, Arab Rep.	Singapore	Germany
El Salvador	Solomon Islands	Greece
Equatorial Guinea	South Africa	Hungary

Eritrea	Sri Lanka	Iceland
Fiji	Suriname	Ireland
Gabon	Swaziland	Israel
Gambia, The	Tanzania	Italy
Ghana	Thailand	Japan
Guatemala	Timor-Leste	Korea, Rep.
Guinea	Togo	Luxembourg
Guinea-Bissau	Trinidad and Tobago	Malta
Guyana	Tunisia	Netherlands
Haiti	Turkey	New Zealand
Honduras	Uganda	Norway
Hong Kong SAR, China	United Arab Emirates	Poland
India	Uruguay	Portugal
Indonesia	Venezuela, RB	Slovak Republic
Iran, Islamic Rep.	Vietnam	Slovenia
Jamaica	Yemen, Rep.	Spain
Jordan	Zambia	Sweden
Kenya	Albania	Switzerland
Kuwait	Armenia	United Kingdom
Lao PDR	Azerbaijan	United States
Lebanon	Belarus	
Lesotho	Bosnia and Herzegovina	
